

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QULİYEVA NƏRMİNƏ ELŞƏN qızı

«İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN SÜRƏTLƏNMƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ
BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ HÜQUQ»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

BAKI-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN VƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	7
1.1 Beynəlxalq integrasiya proseslərinin obyektiv şərtləri və məqsədləri.....	7
1.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin təkamülü və müasir sistemi.....	16
1.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstmilli tənzimlənməsinin əsas alətləri.....	24
FƏSİL II. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ.....	32
2.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq hüququn obyektı kimi.....	32
2.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təşkilati-hüquqi normaları.....	37
2.3. Beynəlxalq iqtisadi hüquqi: dövlətlərarası müqavilələr	46
2.4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn dövlətdaxili hüquq ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	56
FƏSİL III. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS FORMALARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ....	69
3.1. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri.....	66
3.2. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi təminatının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	73
3.3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət və investisiya əlaqələrinin müasir vəziyyəti və inkişafının prioritet istiqamətləri.....	84
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	96
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	100

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, qlobal problemlərin yaranması və kəskinləşməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və onun hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq həyatda müstəsna rolu vardır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, bağlanan bütün beynəlxalq müqavilələrin və fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyəti dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir. XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi, yəni çoxtərəfli mexanizmlər və ya razılaşdırılmış hərəkətlər vasitəsilə bütövlükdə sistemin və ya onun az və ya çox iri altsistemlərinin idarəedilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Makrosəviyyədə problemlərin obyektiv həlli ya çoxtərəfli (universal), ya da üstmilli tənzimlənmə mexanizmlərinin olmasını tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər iki hüquqi sistemin tənzimlənmə obyektini kimi çıxış edir. Bunlardan biri dövlətlərin daxili hüququ, digəri isə beynəlxalq iqtisadi hüquqdur. Daxili hüquqda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fərdi hüquqi və publik-hüquqi sahələrin (məsələn, mülki hüquq, inzibati hüquq) vasitəsilə tənzimlənilir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq isə publik şəxslər (dövlətlər, dövlətlərarası təşkilatlar) arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi hüququ beynəlxalq ümumi hüququn dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən prinsip və normaların məcmusundan ibarət olan sahəsi kimi müəyyən etmək olar.

Dissertasiya tədqiqatının obyektini milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərlə təmas nöqtəsini formalşdıran beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının müasir vəziyyəti və onuna bağlı digər proseslərdir. Tədqiqatın predmeti dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və bununla bağlı yeni tendensiyalar, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin reallaşdırılması prosesində hüquqi mexanizmin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Təqdim edilən problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyekt məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsinin və qloballaşmasının müasir mərhələsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması prosesinin və mexanizminin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilini aparmaq, bunun əsasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində hüququn yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması mexanizminin hüquqi təminatının mövcud vəziyyətini və onun aktual problemlərini üzə çıxarmaq, Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi təminatının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin prioritetləri dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Məqsədə nail olmaqdan ötrü tədqiqatın qarşısında bir sıra vəzifələr dayanmışdır ki, bunlar da aşağıdakıların təhlilini nəzərdə tutur :

1) Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təminində beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin rolunun müəyyənləşdirilməsi;

2) Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin formalaşması və müasir sistemi, həmçinin əsas istiqamətləri və bu istiqamətdə metodoloji məsələlərin tədqiqi;

3) Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbələrinin, xüsusilə də dövlətlərarası müqavilələrin və onların növlərinin tədqiqi;

4) Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi

5) Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formaları kimi beynəlxalq ticarət münasibətlərinin və xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinin və istiqamətlərinin tədqiqi

6) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin, xüsusilə də beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin hüquqi təminatının müasir vəziyyəti və hüquqi tənzimlənməsi təkmilləşdirilməsinin istiqamətlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçıların və ekspertlərin araşdırmalarından, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Dövlət Gömrük Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

İşin nəzəri-metodoloji bazasını beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq iqtisadi hüquq və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi haqqında alimlərin tədqiqatları, elmi yanaşmalar və konseptual aparat, müasir iqtisadiyyatda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı dövlət siyasəti, onun hüquqi təminatı ilə bağlı yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əldə etdikləri nəticələr, beynəlxalq təşkilatların aparıcı mütəxəssislərinin tədqiqatları təşkil etmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün müqayisəli təhlil, statistik, səbəb-nəticə, funksional, məntiqi, struktur və xarici iqtisadi əlaqələr sferası, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin və xarici iqtisadi siyasət strategiyasının əsas istiqamətlərinin digər metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsində və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin rolu əsaslandırılmas və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbələrindən biri kimi dövlətlərarası müqavilələrin rolunun əsaslandırılması ilə şərtlənir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəsilində beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mahiyyəti açılmış və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təminində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin rolu geniş izah edilmiş, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstmilli tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və alətləri göstərilmiş, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin formalaşması, təkamülü və müasir sistemi geniş tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq hüququn obyektini kimi araşdırılmış, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təşkilat-hüquqi əsaslarının əsas prinsipləri və normaları təhlil edilmiş, beynəlxalq iqtisadi hüququn dövlətdaxili hüquq ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmış, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbələri təhlil edilmiş və bu mənbələrdən dövlətlərarası müqavilələr və onların növləri geniş araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından beynəlxalq ticarət münasibətlərinin və xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsi və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri və ikitərəfli investisiya müqavilələrinin mahiyyəti geniş araşdırılmış, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti və inkişafının prioritet istiqamətləri təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi təminatının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kompleks tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər çıxarılmış, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və resurslar geniş təqdim edilmişdir.

FƏSİL I. İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN VƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1 Beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin obyektiv şərtləri və məqsədləri

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. İqtisadi inteqrasiyaya nə öz-özünə baş verən bazar prosesi, nə də məqsədyönlü tənzimlənən proses kimi baxmaq olmaz. Bu, dialektik vəhdət olmaqla eyni bir prosesin hər iki tərəfini – həm obyektiv, həm də subyektiv tərəflərini əks etdirir.

İnteqrasiya prosesləri iqtisadi regionalizmin inkişafına gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr qrupu öz aralarında ticarət üçün, bir sıra hallarda isə istehsal amillərinin regionlararası hərəkəti üçün daha əlverişli şərait yaradırlar. Aydın görünən proteksionist cəhətlərinə baxmayaraq, iqtisadi regionalizm beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafı üçün mənfi amil hesab edilmir. Lakin bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, inteqrasiya edən ölkələr qrupu qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini liberallaşdırarkən üçüncü ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr üçün inteqrasiya proseslərinin başlanmasına qədər mövcud olmuş şərtlərdən daha pis şərtlər müəyyən etməməlidirlər. Başqa sözlə, iqtisadi regionalizm bir qrup ölkələr arasında əlaqələri sadələşdirərkən bütün digər ölkələrlə əlaqələri mürəkkəbləşdirməməlidir. Regionalizm üçüncü ölkələrlə ticarət şəraitini pisləşdirməyə qədər o beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafının müsbət amili hesab edilir.

İnteqrasiyanın çıxış nöqtəsi iqtisadi sistemin ilkin subyektlər səviyyəsindəki birbaşa beynəlxalq iqtisadi (istehsal, elmi-texniki, texnoloji) əlaqələr hesab edilir. Bu əlaqələr eninə və dərininə inkişaf etməklə bazis səviyyəsində milli təsərrüfatların mərhələ-mərhələ artımına gətirib çıxarırlar. Bunun ardınca qaçılmaz olaraq dövlət

iqtisadi, hüquqi, fiskal, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşması və idarəetmə strukturlarının yaranması baş verir.

İnteqrasiya onu digər qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyət formalarından fərqləndirən bir sıra əhəmiyyətli əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- üzv-ölkələrin iqtisadi siyasətinin razılaşdırılması;
- milli qanunvericiliklərin, norma və standartların yaxınlaşması;
- milli istehsal proseslərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı qovuşması, region çərçivəsində istehsal prosesinin texnologiya vahidliyinin formalaşması;
- istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın geniş inkişafı;
- üzv-ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən struktur dəyişiklikləri;
- inteqrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi, regional idarəetmə orqanlarının inkişafı.

Müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranmış və inkişaf edən çoxsaylı inteqrasiya birlikləri öz qarşılıqlarına prinsipcə eyni vəzifələri qoyurlar. Bu vəzifələrdən isə inteqrasiyanın məqsədləri irəli gəlir:

1. Miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə
2. Əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması
3. Ticarət siyasəti vəzifələrinin həlli
4. İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək
5. Milli sənayenin gənc sahələrinin dəstəklənməsi
6. Dünya bazarlarında mövqelərin gücləndirilməsi

Tarixən inteqrasiya bir neçə əsas mərhələdən keçməklə təkamül edir ki, bu mərhələlərdən hər biri onun yetkinlik dərəcəsini xarakterizə edir.

Qeyd etmək zəruridir ki, inteqrasiya inkişaf etdikcə meydana gələn dinamik effektlər sırasında müxtəlif ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabəti. Bu rəqabət qiymətlərin artımının qarşısını alır, əmtəələrin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır, yeni texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırır və s. İnteqrasiya nəticəsində üzv-ölkələr masştab iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə

başlayırlar ki, bu da istehsalın həcmnin artırılmasına, eyni zamanda xərclərin aşağı salınmasına imkan verir.

Cədvəl 1.1.

İnteqrasiya prosesinin mərhələləri

<ul style="list-style-type: none"> • Qarşılıqlı ticarətdə tarif və digər maneələrin azaldılması • Üçüncü ölkələrə münasibətdə milli tariflərin saxlanması • Dövlətlərarası idarəetmə orqanları yaradılmır 	I. İmtiyazlı ticarət sazişi	II. Azad ticarət zonası	III. Gömrük Birliyi	IV. Ümumi bazar	V. İqtisadi Birlik
	<ul style="list-style-type: none"> • Qarşılıqlı ticarətdə tarif və qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması • Əmtə və xidmətlərin ölkələrarası sərbəst hərəkəti • Dövlətlərarası kiçik katiblik 	<ul style="list-style-type: none"> • Üçüncü ölkələrə münasibət də vahid tarif və qeyri-tarif tənzimləməsi • Nazirlər səviyyəsində dövlətlərarası şura və katiblik 	<ul style="list-style-type: none"> • İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti • Dövlət başçıları nın görüşü, Nazirlər Şurası, katiblik 	<ul style="list-style-type: none"> • İqtisadi siyasətin harmonlaşdırılması • Üstmilli tənzimləmə funksiyası olan dövlətlərərsi orqan 	

İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur.

İnteqrasiyanın obyektiv ilkin şərtləri aşağıdakılardır:

- İnteqrasiya edən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və bazar yetkinliyi dərəcəsinin yaxınlığı.
- İnteqrasiya ölkə iqtisadiyyatları inkisafda olduğu zaman daha müvəffəqiyyətlə inkisaf edir.
- İnteqrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı, əksər hallarda ümumi sərhədin və tarixən formalasmı iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu.
- İnteqrasiya edən ölkələrin liderlərinin siyasi iradəsi.
- Ölkələr qarşısında inkisaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə duran iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi.

- “Domino effekti”. Bu və ya digər regionun əksər ölkələri inteqrasiya birliyinin üzvləri olduğdan sonra həmin birlikdən kənar qalan digər region ölkələri mütləq bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər.

İqtisadi inteqrasiya proseslərinin inkişafının praktiki zərurətinin işlənməsi və əsaslandırılması cəhdlərinə hələ 1950-1960-cı illərdə bir sıra elm adamlarının (J.Rueff, R.Suman, V.Halsteyn, M.Paniç, E.Benua, J.Monne, P.Robson və s.) əsərlərində rast gəlinmişdir.

XXI yüzilliyin əvvəlində dünya iqtisadiyyatının qloballaşması müasir dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin daha da güclü liberallaşması ilə müşayiət edilməkdədir. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması – yeni təzahür olsa da mövcud olmuş beynəlmilləşmə prosesinin yeni adı deyil. V. M. Şumilovun fikrincə qloballaşma bir proses kimi özünü dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyasında, müəssisələrin və bankların transmilliləşməsində, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində göstərir [13, 5]. İ.İ.Lukaşukun fikrincə qloballaşma milli sosial – iqtisadi təzahürləri vahid dünya iqtisadi və ictimai sistemində qarşılıqlı əlaqələndirən ümumdünya prosesini özündə əks etdirir. Sosial, iqtisadi və siyasi proseslər o səviyyədə dünya miqyası və əhəmiyyəti alır ki, dünyanın bir tərəfində baş vermiş hadisə qlobal sistemin ən uzaq yerlərində, ayrı – ayrı şəxslər və onların birlikləri üçün ani əhəmiyyət kəsb edə bilər. Alimin bədii ifadəsinə əsasən insan cəmiyyəti “XXI yüzilliyə qloballaşmanın çarxında daxil olur” [6, 4]. Vural F.Savaşa görə qloballaşma “hərəkəsin yararınadır”, “qaçılması mümkünsüzdür” və “geriyə dönülməsi müzakirə predmeti deyildir”. Qısaca demək olarsa qloballaşma, yaşadığımız dünyanın bir “gerçəyidir” və həyatımızı bu gerçəyə görə düzənləmək məcburiyyətindəyik [1, 18]. Göstərilən tendensiyaların inkişafı və formalaşması qanunauyğunluqlarının tədqiqi əsasında demək olar ki, dünya təsərrüfatının əsas istiqaməti insan cəmiyyətinin məhsul və xidmətlərin, investisiyaların vahid planetar bazarının, daha qısa desək vahid iqtisadi məkanının yaradılmasına doğru hərəkətidir. V. M. Şumilova görə bu zaman dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının iki səviyyəsi ayırd edilir: makroiqtisadi səviyyədə - dövlətlərin və regionların öz sərhədlərindən kənar iqtisadi aktivliyi, dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası, inteqrasiya birlikləri arasında əlaqələrin

waranması; mikroiqisadi səviyyədə - fiziki və hüquqi şəxslərin milli iqtisadiyyatlarından kənarında fəaliyyətlərinin genişlənməsi [13, 5]. Ənənəvi nəzəriyyə iqtisadi inteqrasiya proseslərini təhlil edərkən praktiki olaraq gömrük birliyi çərçivəsində iqtisadi şərtlərdən (ticarət maneələrinin ləğvi, müəyyən koordinasiyaedici rəqlamentin tətbiqi və s.) çıxış edir. Bu nəzəriyyənin nümayəndəsi olan Kanada alimi Cekob Vaynerin (iqtisadi inteqrasiya, xüsusilə də gömrük birliyi nəzəriyyəsinin formalaşmasını onun adı ilə bağlayırlar) analizinin əsasında ölkələrin hər birinə məxsus gömrük tarifinin mövcudluğu şəraitində və onlar arasında gömrük birliyi haqqında sazişin (hansı ki, bu saziş qarşılıqlı ticarətdə tarifləri aradan qaldırır) imzalanması şəraitində ölkələr arasında ticarətin müqayisəsi durur.

Ticarət siyasətinin bir modeli kimi gömrük birliyinə beynəlxalq iqtisadiyyatda birmənalı müsbət hadisə kimi baxmaq olmaz. Azad ticarət siyasətindən sonra ikinci elə bir alternativ ticarət siyasəti yoxdur ki, onun beynəlxalq rifaha təsiri birmənalı surətdə müsbət olsun. İngilis iqtisadçısı C.Mid tərəfindən 1955-ci ildə irəli sürülmüş “ikinci yaxşı” ideyası da elə bu fikrə əsaslanır. “İkinci yaxşı” nəzəriyyəsinə görə, məcmu rifahın birmənalı surətdə yüksəlməsinə aparan azad ticarətdən başqa, bu cür birmənalı surətdə məcmu rifahın artımını təmin edə biləcək heç bir ticarət siyasəti variantı mövcud deyildir. Digər məktəbin nümayəndələri (L.Keoxane, P.Robson, M.Dyuvatripon və digərləri) inteqrasiya prosesində hakim mövqe tutan amil kimi qeyri-iqtisadi xarakterli faktorları qeyd edirlər. Inteqrasiya qruplaşmaları ölkələrə daha etibarlı müdafiə qabiliyyətini təmin etməyə imkan verir, “elit klub”a daxil olma milli prestij məsələsinə çevrilir və s. Siyasi amillərin əhəmiyyətini azaltmayaraq, qeyd etmək olar ki, onlara əsas rolun verilməsi ölkələrin inteqrasiya səylərini tam izah etməyə imkan vermir.

Növbəti bir yanaşmanın tərəfdarları isə hesab edirlər ki, inteqrasiya sisteminin yaradılması ümumi məqsədi müəyyən etməyə (məşğulluğun artımı, sosial sabitlik və s.) və birgə surətdə bu məqsədə çatmağa imkan verir. Qeyd edilir ki, ümumi problemlərin inteqrasiya sistemi çərçivəsində həllində dövlətlərinin rolunun artımı (məhz bu zaman üzv-ölkələrin səyi ilə ümumi bazar yaradılır) daha optimal qərarların qəbul edilməsinə, əmtəə istehsalının daha səmərəli olmasına gətirib çıxarır. Beləliklə,

sübut edilməyə cəhd edilir ki, gömrük birliyinin üstünlükləri dövlət üçün azad ticarət siyasətindən daha sərfəlidir.

Bir qədər sonra irəli sürülmüş nəzəriyyəyə görə isə ölkələr iqtisadi inteqrasiyaya “məhdudiyət amili”nin (xammal, digər istehsal amilləri nəzərdə tutulur) aradan qaldırılması üçün səy edirlər. Bildirilir ki, bu “amil” istehsalın həcmnin artmasına, əmtəə differensiasiyasının inkişafına və yeni texnologiyaların inkişafına gətirib çıxarır. Bu fikirləri əsas götürən bir sıra mütəxəssislər (P.Robson, A.Ryuqman) hesab edirlər ki, inteqrasiyanın birbaşa nəticəsi olan istehsalın həcmnin artımı statik amillərin (istehsal müəssisələrinin ölçüsü) və dinamik amillərin (“istehsal etməyi öyrənmək”) nəticəsidir. Bu amillər iqtisadi subyektlərə daha tutumlu bazarın imkanlarından geniş surətdə istifadə etməyə imkan verir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM) – maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət sistemidir. BİM ayrı-ayrı ölkələr, onların regional birlikləri, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələr (transmilli və çoxmilli şirkətlər) arasında iqtisadi münasibətlərin çoxsəviyyəli təsərrüfat əlaqələri kompleksidir.

BİM-in predmeti kimi iki əsas tərkib hissəsi çıxış edir: BİM-in özü və bu münasibətlərin reallaşdırılması mexanizmi. BİM bir elm kimi xarici ölkələrin iqtisadiyyatını deyil, onların iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətlərini öyrənir.

BİM-ə milli təsərrüfatların iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətləri sistemi kimi də baxıla bilər. BİM-in formalaşması və inkişafı yarı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının güclənməsi ilə şərtlənir. Bununla belə, bütün bu qarşılıqlı yaxınlaşma və əməkdaşlıq prosesləri ziddiyyətli, dialektik xarakter daşıyır. BİM-in dialektikası özünü onda göstərir ki, iqtisadi müstəqilliyə səy göstərmə, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək istiqamətində həyata keçirdikləri məqsədyönlü tədbirlər son nəticədə dünya təsərrüfatının daha çox beynəlmilləşməsinə, milli iqtisadiyyatların xarici aləm üçün daha çox açılmasına, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

BİM milli iqtisadiyyatların bazar xarakterini də əks etdirir. BİM-in inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı sahəsi kimi əlamətləri aşağıdakılardır:

1) BİM-in iştirakçılarının beynəlxalq əmək bölgüsü və milli sərhədlər bazasında iqtisadi xüsusiləşməsi;

2) istehsal amilləri və nəticələri ilə beynəlxalq mübadilə nəticəsində əmtəə, xidmət, kapital, iş qüvvəsi, texnologiya dünya bazarlarının yaranması və fəaliyyət göstərməsi. BİM özlüyündə məhsulların və xidmətlərin ölkələrarası çoxsaylı axınlarını əks etdirir ki, bu şəraitdə də dünya bazarları formalaşır və bu bazarlarda daimi sisteməlik xarakter kəsb edən alqı-satqı əməliyyatları baş verir;

3) BİM çərçivəsində tələb, təklif, qiymət qanunlarının tam surətdə fəaliyyəti;

4) istehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında olan rəqabət mübarizəsi;

5) istehsalın və satışın inhisarlaşması.

Müvafiq tədqiqatlarda “hüquqi tənzimlənmə” anlayışı dövlətlərin öz milli və beynəlxalq maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq hüququn köməyi ilə özlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə hakim təsirləri kimi başa düşülür. Bəzən beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə sözün dar mənasında, yəni beynəlxalq hüquqi təsir vasitələrinin sistemi kimi təqdim edilir. İ. İ. Lukaşuk bu vasitələr kimi beynəlxalq hüquq normalarını qəbul edir [10, 205].

Bununla yanaşı, BİM, onu digər iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onların sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Təsərrüfat münasibətləri milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxır, geniş ərazini əhatə edir, mübadilə həcmi daha yüksəkdir, subyektlərin sayı müqayisəolunmaz dərəcədə çoxdur;

2. Ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərindən kənara resursların, istehsal amillərinin və istehsalın nəticələrinin hərəkəti baş verir, milli iqtisadiyyata əlavə resurslar cəlb olunur;

3. İstehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında daha geniş miqyaslı, bəzən qlobal və kəskin rəqabət mübarizəsi mövcud olur;

4. BİM-in ayrı-ayrı formaları daxili bazarda mövcud olan əlaqələrə nisbətən daha yüksək qarşılıqlı əlaqəyə və asılılığa malikdir;

5. Qarşılıqlı təsirin xüsusi alətləri və mexanizmləri işlənir və istifadə edilir. BİM-in milli səviyyədə (dövlətin xaiçi ticarət siyasəti formasında), ikitərəfli

səviyyədə (ikitərəfli sazişlər çərçivəsində), regional səviyyədə (inteqrasiya birlikləri çərçivəsində), beynəlxalq səviyyədə (beynəlxalq təşkilatların rəhbərliyi altında) tənzimlənməsinin xüsusi sistemləri yaradılır. Əsas xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, BİM dövlət sərhədləri vasitəsilə həyata keçirilir.

BİM-in öyrənilməsi onun makrosəviyyədə və mikrosəviyyədə mahiyyətinin açılışını tələb edir. Makrosəviyyədə BİM dünya təsərrüfatında milli iqtisadiyyatların əlaqələrinin forma və üsullarıdır: xarici ticarət, istehsal amillərinin beynəlxalq miqrasiyası və s.

Mikrosəviyyədə BİM beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan, xarici iqtisadi əlaqələrə istiqamətlənən milli iqtisadi vahidlərin xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Milli istehsalçılar və istehlakçıların nöqteyi-nəzərindən BİM əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın, texnologiyaların ixracı, idxalı, təkrar ixracı, təkrar idxalı, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası və s. kimi başa düşülür.

BİM-in obyekt kimi çıxış edirlər:

- 1) maddi formada olan əmtəələr (xammal və ərzaq malları, hazır məhsullar, emal sənayesinin məhsulları və s.);
- 2) xidmətlər (beynəlxalq injiniring, konsaltinq, audit, lizinq, turizm, daşımalar, köçürmələr və s.);
- 3) texnologiyalar (patentli və patentsiz lisenziyalar, əmtəə nişanları və s.);
- 4) kapital (birbaşa və portfel investisiyaları, beynəlxalq kredit və s.);
- 5) işçi qüvvəsi və s.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BİM iqtisadiyyatların müxtəlif səviyyələrində təzahür edə bilər ki, onun da subyektləri aşağıdakılardır:

- 1) Mikrosəviyyə. Burada BİM-in subyektləri kimi bu və ya digər xarici iqtisadi əməliyyatları həyata keçirən ayrı-ayrı fiziki şəxslər, orta və kiçik müəssisələr və firmalar çıxış edir;
- 2) Makrosəviyyə. Bu səviyyənin əsas subyektləri kimi milli dövlətləri, onların subyektlərini, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarını, transmilli və qlobal şirkətləri göstərmək olar;
- 3) Üstmilli səviyyə. Bu səviyyədə beynəlxalq təşkilatlar və üstmilli institutlar

fəaliyyət göstərir. Müasir BİM-ə sosial-iqtisadi inkişafından və siyasi istiqamətindən asılı olmayaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən tutmuş inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə qədər bütün ölkələr cəlb olunur.

Beləliklə, BİM-in əsas formaları aşağıdakılardır:

- 1) əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarət;
- 2) beynəlxalq elmi-texniki mübadilə;
- 3) kapitalın beynəlxalq hərəkəti;
- 4) beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətləri;
- 5) işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası;
- 6) beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya.

BİM-in strukturunu geniş mənada götürsək oraya həmçinin beynəlxalq nəqliyyat və gömrük münasibətlərini də aid etmək olar.

Mövcud statistikaya görə, BİM-in aparıcı sahəsi kimi beynəlxalq ticarət çıxış edir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin təxminən 80%-i məhz onun payına düşür.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin əsas problemi məhdud resurslar şəraitində insanların fasiləsiz olaraq artan tələbatını maksimum dərəcədə tam ödəməyi təmin etməkdən ibarətdir. Ölkələrin əksəriyyətinin malik olduqları resursların məhdudluğu səbəbindən öz gücünə hər şeyi istehsal etmək iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir. Məhdud təbii, insan və maliyyə resurslarına malik ölkələrdə əhalinin zəruri tələbatını ancaq bu resurslara arxalanaraq təmin etmək çox çətin məsələdir. Belə bir şəraitdə BİM, regionlar, ölkələr arasında daimi və fasiləsiz xarakter kəsb edən mübadilə olmadan əhalinin artan ehtiyaclarını ödəmək praktiki olaraq mümkün deyildir. Bütün bunlar ölkələr arasında BİM-in mövcudluğunu zəruri edir, onun milli iqtisadiyyatlar üçün əhəmiyyətini şərtləndirir.

Ölkə iqtisadiyyatının BİM-lə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək üçün birbaşa investisiyaların əhalinin bir nəfərinə düşən həcmi göstəricisindən də istifadə edilir. Eyni zamanda, xarici ticarət göstəricilərinə uyğun olaraq xarici investisiyaların hər iki istiqamətdə axını üzrə də kvota göstəriciləri hesablanır və BİM-in milli iqtisadiyyatda oynadığı rolu xarakterizə etmək üçün istifadə edilir. BİM-in miqyasının genişlənməsi və rolunun artması ölkələrin qarşılıqlı asılılıq problemini

daha da aktuallaşdırır. Ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılılığı dedikdə BİM və milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı təsiri altında ölkələrin sarsılmaz qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri başa düşülür.

Bu gün dünyada iqtisadi cəhətdən tam müstəqil olan ölkəni göstərmək çox çətindir, daha doğrusu mümkün deyildir. Bu yolu seçən ölkələr sonda avtarkiyaya – siyasi və iqtisadi izolyasiyaya gəlib çıxırlar. Hazırda Türkmənistanda baş verən proseslər bu ölkənin avtarkiyaya sürükləndiyini söyləməyə əsas verir. Lakin, digər ölkələrin, xüsusilə də Albaniyanın təcrübəsi göstərir ki, bu proses heç də yaxşı nəticələnmiş, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini aşağı salır, inkişaf mənbələrini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Bu gün dünyada iqtisadi cəhətdən tam müstəqil olan ölkəni göstərmək çox çətindir, daha doğrusu mümkün deyildir. Bu yolu seçən ölkələr sonda avtarkiyaya – siyasi və iqtisadi izolyasiyaya gəlib çıxırlar. Hazırda Türkmənistanda baş verən proseslər bu ölkənin avtarkiyaya sürükləndiyini söyləməyə əsas verir. Lakin, digər ölkələrin, xüsusilə də Albaniyanın təcrübəsi göstərir ki, bu proses heç də yaxşı nəticələnmiş, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini aşağı salır, inkişaf mənbələrini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Təsadüfi deyil ki, milli iqtisadiyyatın bu cür istiqamətləndirilməsindən imtina qaçılmazdır. Tam iqtisadi müstəqilliyin əldə edilməsinə arədə verilən bəyanatlar mifdən başqa bir şey deyildir. digər problemlər ümumilikdə sivilizasiyaya aid olduğundan onların həlli ayrıca bir ölkənin qüvvəsi hesabına baş verə bilməz. Buna görə də, onların aradan qaldırılması üçün sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən və siyasi istiqamətlərindən asılı olmayaraq bütün ölkələrin birgə səyi zəruridir.

1.2 Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin təkamülü və müasir sistemi

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, qlobal problemlərin yaranması və kəskinləşməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə

çevirmişdir. Dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin çoxtərəfli dövlətlərarası tənzimlənməsi hələ ikinci dünya müharibəsinə qədər meydana gəlmişdir. Lakin, dövlətlərarası tənzimləmə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yalnız müharibədən sonrakı illərdə ciddi amilə çevrilmişdir.

Hüquqi tənzimlənmə problemi hüquqi tənzimlənmənin subyektləri haqda məsələyə də toxunur. Beləki, misal üçün dar yanaşmanın tərəfdarları hüquqi tənzimlənmə anlayışı altında dövlətin, onun orqanlarının və institutlarının hüquqi normaların yaradılması və zəruri hallarda bu normlara uyğun olaraq fərdi – reqlamentləşdirici qərarların qəbul edilməsi yolu ilə ictimai münasibətlərin qaydaya salınması üzrə özünəməxsus fəaliyyətini başa düşürlər. Buradan da hüquqi tənzimlənmənin hakim təsiri ilə hüquqyaradıcılığı və qismən də hüquqreallaşdırılması sahəsinin əhatə olunması nəticəsi meydana çıxır [12, 71].

Müasir dünyada BİM-in rolunun artımının əsasında dünya arenasında baş verən fundamental dəyişikliklər durur. Qısa olaraq bu faktorları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Əvvəllər beynəlxalq əmək bölgəsində zəif iştirak edən ölkə və ərazilər dünya iqtisadiyyatına daha aktiv surətdə cəlb olunurlar;
- Müxtəlif regionlarda istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin çeşidi əhəmiyyətli dərəcədə artır;
- İnsanlarının özlərinin həyatı dəyişir. Bu, ilk növbədə sayı artmaqda olan sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə baş verir;
- Beynəlxalq şirkətlərin dünya təsərrüfatında əhəmiyyətinin artması. Hazırda onlar BİM-in formalarının böyük bir hissəsinə nəzarət edirlər və BİM-in ayrı-ayrı formalarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırlar;
- Təsərrüfat fəaliyyətinin bazar-kapitalist metodları ümumi genişlik qazanır, qeyri-bazar sosialist iqtisadiyyatının yayıldığı ərazi isə getdikcə azalır;
- Milli iqtisadiyyatların açıqlığı həmçinin BİM-in liberallaşması, əmtəələrin, kapitalın, işçi qüvvəsinin, texnologiyanın sərbəst hərəkəti imkanlarının genişlənməsi hesabına artır;
- Dövlətlərarası regional inteqrasiya ölkələri vahid iqtisadi məkana

yaxınlaşdırır, milli təsərrüfatlar arasında ixtisaslaşma və kooperasiyanın sərhədlərini genişləndirir;

- BİM-in inkişafında meydana gələn problemlərə cavab olaraq onun tənzimlənməsinin dünya və regional sistemləri yaradılır;

- Özündə nəqliyyatın, kommunikasiyanın ümumdünya şəbəkəsini, qlobal informasiya şəbəkəsini birləşdirən BİM-in ümumdünya infrastrukturunu formalaşır;

BİM-in inkişafını sürətləndirən amillərlə yanaşı, onun təkamülünə mənfi tərəfdən təsir göstərən faktorlar da mövcuddur. Onilliklər ərzində iki sistem (kapitalist və sosialist sistemləri) arasında olan münaqişəli vəziyyət və soyuq müharibə BİM-in inkişafından da yan keçməmişdir.

BİM-in inkişafı həmçinin sənaye ölkələrinin və keçmiş müstəmləkə və yarımüstəmləkə əyalətlərin iqtisadi inkişaf səviyyələrində olan iri fərqlə də məhdudlaşır.

İqtisadiyyatların açıqlığına olan meyl dövlətlər tərəfindən tətbiq olunan müxtəlif növ maneə və məhdudiyyətlərin saxlanması, bəzi hallarda isə artırılması ilə müşayiət olunur.

Normal bazar qüvvələrinin fəaliyyətinə maneçilik törədən hərbi-siyasi amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Silah ixracının artımı son nəticədə BİM-in sağlam inkişafını dağıda bilər. Bu baxımdan ayrı-ayrı ölkələrə qarşı beynəlxalq qaydada razılaşdırılmış tam və ya qismən iqtisadi blokada və ya birtərəfli surətdə tətbiq olunan tədbirlər artıq nadir hal deyildir. Nəhayət, BİM-in inkişafına maliyyə və iqtisadi böhranlar da mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi müxtəlif ölkələrin könüllü surətdə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin və dünya təsərrüfat əlaqələri sferasında ümumi davranış qaydalarının məcmusudur.

Dünya təsərrüfatının müharibədən sonrakı illərdə inkişafı göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimləmə sisteminin formalaşması və inkişafının əsas təkanverici amilləri aşağıdakı proseslər olmuşdur.

Birincisi, gömrük tariflərinin aşağı salınması yolu ilə beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasının zəruriliyi: ikinci dünya müharibəsi nəticəsində dağılmış Avropa

iqtisadiyyatı sürətli bərpa prosesini tələb edirdi ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin aktivləşdirilməsini, kapitalın sərbəstə hərəkətinin dəstəklənməsini, beynəlxalq hesablaşmalar sisteminin qaydaya salınmasını nəzərdə tuturdu. Bu amil Bretton-Vuds konfransının qərarlarında və QATT, BVF, BYİB kimi beynəlxalq təşkilatların yaranmasında mühüm rol oynadı. Sonradan əksər ölkələr başa düşdülər ki, azad beynəlxalq ticarət dinamik artıma yol açır, dünya üzrə texnologiyayı hərəkət etdirir, əmək məhsuldarlığının artırılmasını stimullaşdırır, müəssisələr üçün irihəcmli dünya bazarlarını açır.

İkincisi, imperializmin müstəmləkə sisteminin dağılması və azadlıq qazanmış ölkələrin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi: bu ölkələr 1960-1970-ci illərdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin yenidən qurulması, yeni iqtisadi qaydanın bərqərar edilməsi tələbləri ilə çıxış etməyə başladılar. Onlar həmçinin daha yüksək qiymət səviyyələrində xammal bazarlarının sabitləşdirilməsini, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə proteksionizmin aradan qaldırılmasını, texnologiyaların ötürülməsi üçün güzəştli şərtlər, maliyyə yardımının artırılmasını və s. tələb edirdilər.

Üçüncüsü, 1970 və 1980-ci illərin xammal və ərzaq böhranları, bu böhranların neft ixrac edən ölkələrin davranışları ilə daha da kəskinləşməsi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə struktur böhranları inkişaf etmiş ölkələrin OPEC ölkələrinə münasibətdə razılaşdırılmış mövqelərinin olmasını və onların milli iqtisadiyyatların struktur yenidənqurması prosesində birgə söylərini obyektiv zərurətə çevirdi.

Dördüncüsü, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin və asılılıqlarının güclənməsi, milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma zəruriliyi sənayecə inkişaf etmiş aparıcı ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin koordinasiyasını, milli siyasətlərin və beynəlxalq sabitliyin zəruri uyğunluğunu təmin edə biləcək əməkdaşlıq və müqavilələrin müxtəlif metodlarının işlənməsini tələb edirdi. 1980-ci illərdə daim meydana gələn ticarət müharibələrinin fonunda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin razılaşdırılmış ölkələrarası tənzimlənməsi dünyada bir çox təhlükəli iqtisadi situasiyaların həll vasitəsi kimi çıxış edirdi. Dünyanın aparıcı ölkələrinin iqtisadi siyasətlərinin koordinasiyası məqsədilə 1961-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

yaradıldı, “böyük yeddilik” ölkələrinin (ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya) ən yüksək səviyyələrdə müntəzəm görüşləri praktikaya çevrildi və s.

Beşincisi, transmilli şirkətlərinin güclənməsi: bu şirkətlərin fəaliyyəti milli sərhədlərin çərçivəsindən kənara çıxır və onların maraqları həm mənsub olduqları ölkələrin, həm də fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının inkişaf maraqları ilə ziddiyyətə girir ki, bu da onların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin forma və metdollarının tapılmasını zərurətə çevirib. Nəticədə, BMT-də transmilli şirkətlər üzrə mərkəz açılmışdır.

Altıncısı, regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin intensiv inkişafı regional tənzimləyici strukturların yaradılması yolu ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin məzmununu dərinləşdirdi və onun formalarının çeşidini artırdı. Bu özünü xüsusilə Avropa iqtisadi məkanında parlaq surətdə göstərdi.

Yeddincisi, dünya kapitalist təsərrüfatının və dünya sosialist təsərrüfatının 45 illik qarşıdurması, həmçinin, sonuncunun dağılması dünya təsərrüfat əlaqələrinin dövlətlərarası tənzimlənmə sisteminin formalaşma və funksiya göstərmə proseslərinə müəyyən düzəlişlər edilməsinə səbəb oldu. Belə ki, İxrac Nəzarəti üzrə Koordinasiya Komitəsi yaradıldı ki, bu təşkilat da sosialist ölkələrinə və sosialist orientasiyalı inkişaf etməkdə olan ölkələrə ikili təyinatlı (mülki və hərbi) əmtəələrin satışını və texnologiyaların ötürülməsini məhdudlaşdırdı. Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) sosialist ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin koordinatoru rolunu oynayır. Keçmiş sosialist ölkələrinin iqtisadiyyatın planlı inkişafından imtina etmələri və onu bazar əsasına keçirmələri, QİYŞ-in dağılması, bu ölkələrin regional və dünya səviyyəli tənzimləyici strukturlara daxil olmalarına gətirib çıxardı.

Səkkizincisi, qlobal problemlərin kəskinləməsi (ətraf mühitin qorunması, nüvə müharibəsi, demoqrafik, xammal, ırzaq və s. problemlər) BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və s. bu kimi təşkilatların, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimləmə sisteminin yeni elementlərinin yaranmasının təkanverici qüvvəsi olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimləmə sistemi özündə tənzimləmənin obyektlərinin,

subyektlərinin və alətlərinin məcmusunu əks etdirir. İ. İ. Lukaşukun fikrincə yalnız düşünülərək yaradılmış və fiksə edilmiş qaydalar gələcəkdə baş verəcək proseslərin öncədən təminatçısı ola bilər [9, 59].

Tənzimləmə obyektləri dərsləyin əvvəlki bölmələrində nəzərdən keçirildiyindən burada üstmilli tənzimlənmənin müasir praktikada istifadə olunan subyektləri və alətlərini xarakterizə edəcəyik. Beynəlxalq konfrans qarşıya qoyulmuş məsələləri müzakirə etmək və razılaşdırılmış qərarlar qəbul etmək üçün iştirak edən dövlətlərin müvəqqəti orqanıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “konfrans” ümumiləşdirici termini ənənəvi olmaqla getdikcə daha az hallarda istifadə edilir. Bu termin kodifikasiya xarakterli konvensiyalar qəbul edən konfranslara (məsələn, diplomatik münasibətlər haqqında Vyana konfransı, dəniz hüququ üzrə konfrans) münasibətdə qorunub saxlanmışdır. Hazırda hətta çoxsaylı iştirakçıları olan görüşlər də iclas adlandırılmağa başlanıb. Nümunə kimi “böyük yeddilik” ölkələrinin hər il keçirilən görüşlərini göstərmək olar.

Daimi beynəlxalq orqanlar məhdud səlahiyyətlərə və sadə struktura malik qarşılıqlı təsir orqanlarıdır: məsələn, Baltik dənizi dövlətlərinin Şurası, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dunay komissiyası və s. Beynəlxalq qarışıq komissiyalar ikitərəfli və ya daha geniş sazişlərin əsasında yaradılır və bu sazişlərin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyır. Onlar sazişlərin həyata keçirilməsinə aid olan məsələlər baxır, əməkdaşlıq proqramları qəbul edir, onların reallaşdırılması qaydasını müəyyən edir, sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər. Onlara tövsiyələr qəbul etmək hüququ verilmişdir.

Beynəlxalq təşkilat üzv-dövlətlərin müqaviləsi ilə təsis edilmiş, iştirakçılar tərəfindən razılaşdırılmış məqsədlərə, səlahiyyətli orqanlara və digər atributlara (nizamnamə, üzv olma qaydası və s.) malik təşkilatdır. Bu müqavilə həmin təşkilata beynəlxalq təşkilat statusu verir. Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif adlar daşıyırlar – təşkilat, fond, bank, birlik, agentlik – lakin bu, təşkilatın statusuna təsir etmir. Beynəlxalq təşkilatların növlərini bir sıra meyarlara görə müəyyən etmək olar.

Üzvlərin dairəsindən asılı olaraq, ümumi və ya məhdud tərkibli təşkilatları fərqləndirirlər. Ümumi və ya universal təşkilatlar potensial olaraq bütün dövlətlərin

iştirakı üçün nəzərdə tutulub, lakin hazırda bəzi dövlətlər müxtəlif səbəblərdən hətta BMT-nin də işində iştirak etmirlər. Bu cür təşkilatlara BMT sistemində daxil olan təşkilatları aid etmək olar.

Məhdud tərkibli təşkilatlar regional ola bilərlər, yəni onlar müəyyən ərazidə yerləşən ölkələr üçün açıqdırlar. Məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Ərəb Dövlətlərinin Liqası, Avropa Şurası. Digər hallarda üzvlük imkanı başqa meyarlarla müəyyən edilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında yalnız sənayecə inkişaf etmiş ölkələr iştirak edirlər. OPEC-in üzvləri yalnız əsas gəlir mənbəyi neftin ixracı olan ölkələr ola bilərlər.

Səlahiyyət xarakterindən asılı olaraq təşkilatlar ümumi və xüsusi səlahiyyətə malik təşkilatlara bölünürlər. Birinci halda səlahiyyət hər hansı bir əməkdaşlıq sahəsi ilə məhdudlaşmayıb. Nümunə kimi BMT-ni göstərmək olar. Bu təşkilat istənilən beynəlxalq problemi nəzərdən keçirə bilər. Burada yalnız onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının səlahiyyətinə aid edilən konkret məsələlər istisna təşkil edir. Bu cür geniş səlahiyyət universal təşkilatların fəaliyyətində özünü göstərməyə bilməz.

Təşkilatların əksəriyyəti məhz dövlətlərə aiddir, üstmilli hakimiyyətə malik deyillər, üzvlər onlara öz hakimiyyət funksiyalarını vermirlər. Bu cür təşkilatların vəzifəsi əməkdaşlığın tənzimlənməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, hazırda, üstmilli təşkilatlar da mövcuddur. Dövlətlər bəzi suveren səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə bu cür təşkilatlara verirlər. Müəyyən məsələlər üzrə onlar hüquqi və fiziki şəxslər üçün bilavasitə məcburi olan qərarlar qəbul edə bilərlər. Bu təşkilatlar qəbul etdikləri qərarların məcburi həyata keçirilməsi mexanizminə malikdirlər. Nümunə kimi Avropa Birliyinin üzv-ölkələrinin dövlətlərə orqanlarını göstərmək olar.

Təşkilatın fəaliyyətinin əsas mərhələləri müzakirədən, qərarların qəbulundan və onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətdən ibarətdir. Buradan beynəlxalq təşkilatın üç əsas funksiyası irəli gəlir: tənzimləmə, nəzarət, əməliyyat.

Tənzimləmə funksiyası hazırda ən vacib funksiyadır. Bu funksiya üzv-dövlətlərin məqsədlərini, prinsiplərini, davranış qaydalarını müəyyən edən qərarların qəbulundan ibarətdir. Bu cür qərarlar yalnız mənəvi-siyasi qüvvəyə malikdir, lakin, onların dövlətlərə münasibətlərə və beynəlxalq hüquqa təsirini qiymətləndirmə-

mək olmaz: istənilən dövlət üçün beynəlxalq təşkilatın qərarına qarşı çıxmaq çətinidir. Nəzarət funksiyası dövlətlərin davranışının beynəlxalq hüququn normalarına, həmçinin qətnamələrə uyğunluğuna nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə təşkilat müvafiq informasiyanı yığmaq və təhlil etmək, onu müzakirə etmək və öz fikrini qətnamələrdə əks etdirmək hüququna malikdir. Bir çox hallarda dövlətlər müntəzəm olaraq təşkilatın müvafiq sahələrdə norma və aktlarının yerinə yetirilməsi barədə hesabatlar təqdim etməyə borcludurlar.

Əməliyyat funksiyası dedikdə, məqsədlərin təşkilatın özünün vəsaitləri hesabına əldə edilməsi başa düşülür. əksər hallarda təşkilatlar reallığa suveren üzv-dövlətlər vasitəsilə təsir edirlər. Bununla yanaşı, getdikcə dolayı fəaliyyətin də rolu artır. Təşkilat iqtisadi, elmi-texniki və digər yardımlar edir, məsləhət xidmətləri göstərirlər.

Beynəlxalq təşkilatların üzvləri yalnız suveren dövlətlər ola bilər. Onların orqanları beynəlxalq təşkilatların üzvləri ola bilməzlər, baxmayaraq ki, bəzən bu cür təşkilatları hökumətlərarası təşkilatlar adlandırırlar. Dövlətin müəyyən hissəsi də beynəlxalq təşkilatın üzvü ola bilməz. Bütün üzvlər təşkilatın orqanlarının işində bərabər hüquqla iştirak edirlər və onun fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Müşahidəçi statusu da mövcuddur. O, üzv olmayan dövlətlərə və ya təşkilatın orqanına daxil olmayan üzv dövlətlərə verilir. İsveçrə BMT-nin Baş Assambleyasının bir çox sessiyalarında müşahidəçi qismində təmsil olunmuşdur. BMT-nin əksər üzvləri öz nümayəndələrini müşahidəçi qismində Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarına göndərirlər.

Dövlətin beynəlxalq təşkilata daxil olması üçün əsas motiv kimi öz qüvvəsi ilə qarşıda duran siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və s. problemləri həll etmək bacarığının olmaması çıxış edir.

Əsas inkişaf etmiş ölkələrin kollektiv fəaliyyətlərinin sürətli inkişafı ilk növbədə global maliyyə-iqtisadi böhranlarına yol verməmək istəyi ilə bağlıdır. Aydınır ki, transmilliləşmə və dünya inteqrasiyası proseslərinin gücləndiyi bir şəraitdə hər hansı bir ölkənin təklikdə fəaliyyəti böhranlarının qarşısının alınması və onların nəticələrinin aradan qaldırılması üçün kifayət deyil. Bu isə spontan, partlayış

xarakterli dağıdıcı dünya böhranına yol verməmək üçün üstmilli tənzimlənməni zəruri edir.

XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstmilli tənzimlənməsi sistemində onun iki əsas istiqamətini dəqiq fərqləndirmək olar:

1) beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın parametrlərinin və şərtlərinin (nomenklaturanın həcmi, ticarət, hesablaşma, kredit, investisiya rejimi, iqtisadi və texniki əməkdaşlığın şərtləri və məzmunu, işçi qüvvəsinin miqراسiyası və s.) tənzimlənməsi;

2) dünya təsərrüfat əlaqələrinin həyata keçirilməsi qaydalarının bütün iştirakçılar üçün unifikasiya edilməsi – beynəlxalq əmtəə, sidmət, lisenziya alqı-satqı müqavilələrinin unifikasiyası, istehsal-texniki əməkdaşlığın, beynəlxalq hesablaşmaların, yük daşımalarının və s.-nin unifikasiyası.

Birinci halda istifadə olunan alətlərə hökumətlərarası (o cümlədən regional) ticarət müqavilələri, ticarət dövriyyəsi və əməkdaşlığın digər formaları haqqında sazişlər aiddir.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin həyata keçirilməsi qaydalarının unifikasiyası alətləri kimi əsasən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən konvensiyalar, rəhbərliklər və tipik müqavilələr çıxış edir.

1.3 Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstmilli tənzimlənməsinin əsas alətləri

Hökumətlərarası ticarət müqavilələri ticarətin ümumi hüquqi rejimini formalaşdırır, gömrük-tarif məsələlərini əks etdirir, fiziki və hüquqi şəxslərin statusunu müəyyən edir, gəmiçiliyin və nəqliyyatın digər formalarının ümumi rejimini formalaşdırır. Bu cür sazişlər kifayət qədər sabit və dayanıqlı iqtisadi və siyasi münasibətlər mövcud olduqda bağlanır və bu münasibətlərin daha da güclənməsinə xidmət edir. Öz xarakterinə görə, ticarət müqavilələri dövlət rəhbərlərinin adından bağlanır və ratifikasiya prosedurundan keçməlidir. Onlar

perspektivdə daha konkret hökumətlərarası sazişlərin, məsələn ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında sazişin bağlanması üçün əsas rolunu oynayırlar.

Ticarət dövriyyəsi haqqında hökumətlərarası saziş ticarət dövriyyəsini formalaşdıran əmtəə kontingentlərini müəyyən edir. Bu adətən əmtəə kontingentlərinin formalaşdırılması yolu ilə edilir ki, onun da çərçivəsində əmtəə idxalına və ixracına lisenziyalar verilir. Ticarət dövriyyəsi haqqında sazişlərdə çox zaman ödəmələr haqqında məsələlər də öz əksini tapır. Onlar təkcə ticarət dövriyyəsi üzrə hesablaşma qaydalarını deyil, həm də onlarla əlaqədar olan xərclərin ödənilməsi, nəqliyyat, sığorta, fraxt və s. məsələləri müəyyən edirlər.

Klirinq sazişləri xarici ticarətdə meydana gələn qarşılıqlı tələb və öhdəliklərin çıxılması yolu ilə və xarici valyutaya köçürmə etmədən ölkələr arasında qarşılıqlı hesablaşmaların qaydalarını müəyyən edir. Məqsəd ölkələr arasında qarşılıqlı ödəmələri balanslaşdırmaqdan ibarətdir. Hesablaşmanın həyata keçirildiyi valyutanın məzənnəsi adətən tərəddüd etdiyindən bu cür sazişlərə “valyuta əlavəsi” daxil edilir. Bu əlavəyə görə, kredit hesablarında mövcud olan məbləğ məzənnənin dəyişdiyi halda avtomatik olaraq yenidən hesablanır.

İqtisadi və texniki əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş bir qayda olaraq 3-5 il müddətinə ticarətin genişləndirilməsi və elmtutumlu əmtəələrin istehsalının həcmnin artırılması məqsədi ilə bağlanır və konkret layihələrin həyata keçirilməsində hər bir tərəfin öhdəliklərinin siyahısını əks etdirir. Tərəflərdən biri adətən obyektlərin tikintisinə yardım göstərmək, lazımi avadanlığı vermək, ixtisaslı kadrlarla kömək etmək, yerli əhalini öyrətmək öhdəliklərini götürür.

Maliyyə yardımı haqqında hökumətlərarası saziş bir ölkənin hökumətinin digər ölkəyə müəyyən məbləğdə uzunmüddətli kreditin (adətən kreditor-ölkənin əmtəələrinin alınması üçün) təqdim edilməsi barədə razılığını nəzərdə tutur. Hökumətlərarası sazişlərin bu forması sənayecə inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında olan iqtisadi münasibətlərdə daha geniş yayılıb və adətən sonuncuların daha inkişaf etmiş partnyordan maşın-texniki məhsulların almalarını dəstəkləmək məqsədini daşıyır. İnvestisiyaların qorunması haqqında hökumətlərarası saziş razılığa gələn tərəflərin qarşılıqlı investisiyalarda münasibətdə

ayrı-seçkilik həyata keçirməmək, kapital və gəlirlərin sərbəst axımına icazə vermək öhdəliklərini nəzərdə tutur.

Dünya təsərrüfat münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq dövlət və qeyri-hökumət orqanları və onlar tərəfindən işlənmiş konvensiyalar, qətnamələr, ticarət əlaqələrini tənzimləyən normaların unifikasiyası üzrə rəhbərliklər əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələ burasındadır ki, beynəlxalq ticarət əlaqələri əsasən hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilir ki, onların da fəaliyyəti milli hüquqla tənzimlənir. Bununla yanaşı, müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi bunu müxtəlif cür həyata keçirir ki, bu da bir dövlətlərin normalarının digərinki ilə ziddiyyət təşkil etməsi ilə nəticələnir. Milli əsasda yaradılan milli hüquq beynəlxalq ticarətin tələblərinə daha az uyğundur. Bütün bunlar beynəlxalq ticarətin inkişafına maneələr yaradır.

Problemin həllinin əsas vasitəsi unifikasiyadır. Unifikasiya dedikdə daxili dövlət hüququnda ümumi xüsusiyyətlərin, qaydaların, adətlərin müəyyən edilməsi, beynəlxalq müqavilələrin köməyi ilə vahid hüquqi normaların yaradılması və onların tətbiqinin vahid praktikasının təmin edilməsi başa düşülür. Bu normalar milli hüquqlar tərəfindən qəbul edilir və bu yolla beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində fərqliliklər aradan qaldırılır. Unifikasiya çoxplanlı prosesdir. O universal və regional səviyyələrdə baş verir, ümumi və sosial xarakterli normaları əhatə edir. Bu prosesdə dövlətlər və təşkilatlar iştirak edirlər.

Hazırda universal səviyyədə unifikasiya ilə çoxsaylı dövlətlərarası və qeyri-hökumət orqanları və təşkilatları məşğul olurlar. Bunların sırasında ən birincilərdən biri kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Haaqa Konfransını qeyd etmək olar. Bu konfrans ilk dəfə XIX əsrdə çağırılmış, 1955-ci ildən isə daimi əsasda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Onun əsas fəaliyyət sferası beynəlxalq ticarət sahəsində hüquq kolliziyalarını həll edən normalar da daxil olmaqla kolliziya hüququnun unifikasiyasıdır. Belə ki, 1955-ci ildə beynəlxalq əmtəə alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında Haaqa Konvensiyası qəbul edildi. 1986-cı ildə onu beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq edilən hüquq haqqında Konvensiya (hələ qüvvəyə minməyib) əvəz etdi.

1926-cı ildən etibarən Romada xüsusi hüququn unifikasiyası sahəsində hökumətlərarası təşkilat – Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (YUNİDRUA) çalışmaqdadır. Haaqa Konfransından fərqli olaraq, İnstitut maddi xüsusi hüququn müxtəlif sahələrinin, o cümlədən ticarətə aid olan sahələrinin unifikasiyası ilə məşğul olur.

1966-cı ildə BMT-nin beynəlxalq ticarət hüququ üzrə Komissiyası (YUNİTRAL) yaradıldı. Onun yaradılmasında məqsəd beynəlxalq ticarət qaydalarının unifikasiyası və adətlərin kodifikasiyasının razılaştırılmış şəkildə həyata keçirilməsi, müvafiq beynəlxalq konvensiyaların hazırlanmasıdır.

Beynəlxalq konvensiyalar beynəlxalq müqavilələrin növlərindən biri olmaqla adətən müəyyən sahələrdə dövlətlərin qarşılıqlı hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyən edir. Beynəlxalq konvensiyalar adətən beynəlxalq təşkilatların çərçivəsində qəbul edilir.

Konvensiyaları beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formaları üzrə sistemləşdirməklə onlardan ən əsaslarını göstərək.

Əmtəələrlə beynəlxalq ticarət qaydalarının unifikasiyası üçün daha əhəmiyyətli konvensiyalar aşağıdakılardır:

- beynəlxalq əmtəə alqı-satqısı üzrə vahid qanun haqqında Haaqa Konvensiyası (1964-cü il);
- beynəlxalq əmtəə alqı-satqısında iddia müddəti haqqında Konvensiya (1974-cü il);
- YUNİTRAL-ın Arbitraj reqlamenti (1976-cı il);
- beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələri haqqında BMT-nin Vyana Konvensiyası (1980-ci il);
- beynəlxalq əmtəə alqı-satqısında nümayəndəliklər haqqında Cenevrə Konvensiyası (1983-cü il);
- beynəlxalq ticarət arbitrajı haqqında tipik qanun (1985-ci il);
- beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq edilən hüquq haqqında Konvensiya (1986-cı il);

- alqı-satqı şərtlərini və müqavilələrini müəyyən edən beynəlxalq kommertiya terminləri (INCOTERMS, 2000-ci il).

Beynəlxalq istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində aşağıdakıları fərqləndirmək olar:

- sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris Konvensiyası (1883-cü il, sonuncu dəfə 1979-cu ildə nəzərdən keçirilib);
- nişanların beynəlxalq qeydiyyatı haqqında Madrid sazişi (1891-ci il, 1989-cu ildə Madrid sazişinə əlavə olaraq Protokol imzalanıb);
- beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında Ottava Konvensiyası (1988-ci il);
- beynəlxalq faktoring haqqında Ottava Konvensiyası (1988-ci il);
- daşınan avadanlıq üzrə beynəlxalq əmlak hüququ haqqında Keyptaun Konvensiyası (2001-ci il).

Ölkələr arasında valyuta-maliyyə və kredit münasibətləri aşağıdakı sənədlərlə unifikasiya edilib:

- veksellərə aid hüququn unifikasiyası üzrə Cenevrə Konvensiyası (1930-cu il);
- dövlətlər və digər dövlətlərin vətəndaşları arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə Vaşinqton Konvensiyası (1965-ci il);
- inkasso üzrə unifikasiya edilmiş qaydalar (1978-ci il);
- sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş qayda və adətlər (1983-cü il redaktəsi);
- Çoxtərəfli İntestisiyalar üzrə Zəmanət Agentliyinin təsis edilməsi üzrə Konvensiya (1985-ci il);
- beynəlxalq köçürmə vekselləri və beynəlxalq adi çeklər haqqında BMT Konvensiyası (1988-ci il).

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası prosesi BMT tərəfindən qəbul edilən konvensiyalarla tənzimlənilir.

Beynəlxalq ticarət və onun inkişafı iri həcmli yük axınları və nəqliyyatın müxtəlif növlərindən istifadə ilə də bağlıdır. Beynəlxalq yük daşımaları qaydalarının

unifikasiyası üzrə dünya ictimaiyyəti tərəfindən əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bu sahəyə aid sənədlər arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- konosamentlərə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üzrə beynəlxalq konvensiya (1921-ci il);
- beynəlxalq aviadaşımalar aid bəzi qaydaların unifikasiyası üzrə varşava Konvensiyası (1929-cu il);
- yüklərin beynəlxalq yol daşınması üzrə müqavilə haqqında konvensiya (1956-cı il);
- yüklərin dəmir yolu ilə daşınması haqqında beynəlxalq konvensiya (1961-ci il);
- konosamentlər haqqında Haaqa qaydalarına yenidən baxılması barədə Brüssel müqaviləsi (1968-ci il);
- qarışıq nəqliyyat sənədi üçün unifikasiya edilmiş qaydalar (1975-ci il);
- yüklərin dəniz daşınması haqqında BMT Konvensiyası (Hamburq qaydaları, 1978-ci il);
- yüklərin və sərnişinlərin daşınması üzrə dəmir yollarının sazişi (1980-ci il);
- Yük Ekspeditorları İnstitutunun standart ticarət şərtləri (1984-cü il).

Beynəlxalq konvensiyaların dünya təsərrüfat əlaqələri qaydalarının unifikasiya edilməsində olan rolunu beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyası nümunəsində görmək olar. YUNŞİTRAL tərəfindən işlənən konvensiya beynəlxalq alqı-satqı sazişlərinin şərtlərinin unifikasiyası məqsədini daşıyırdı. Vyana Konvensiyası 4 hissədən və 101 maddədən ibarətdir:

I hissə. “Tətbiq sferası və ümumi müddəalar”.

II hissə. “Müqavilənin bağlanması”.

III hissə. “Əmtəənin alqı-satqısı”.

IV hissə. “Yekun müddəalar”.

Beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyasının əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq əmtəə alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması və istifadə edilməsinin vahid tənzimlənməsini əks etdirir və milli qanunvericiliklərdə olan fərqlilikləri əsasən aradan qaldırmağa imkan verir;

- kommersiya danışıqlarının sürətlənməsinə, yüngülləşməsinə və ucuzlaşmasına imkan verir, çünki, xarici qanunvericiliyin və onun tətbiq praktikasının öyrənilməsinə ehtiyac aradan qalxır;

- müqavilə tərəflərinin hüquq və öhdəliklərini birmənalı şəkildə başa düşmələri üçün şərait yaradır;

- daha güclü partnyorun zəif partnyora onun üçün faydalı müqavilə şərtlərini qəbul etdirməsi imkanlarını aradan qaldırır ki, bu da beynəlxalq ticarətdə qeyri-bərabər ayrı-seçkilik münasibətlərinin ləğv edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- alıcı və satıcının müqavilə üzrə əsas öhdəliklərini müəyyən edir;
- konvensiyada iştirak etməyən dövlətlərə aid tərəflər arasında mübahisələr yarandığı halda müqavilənin subyektləri (müqavilə tərəfləri) və obyektləri (müqavilənin predmeti) üzrə münasibətləri tənzimləyir;

- aid olmadığı alqı-satqı müqaviləsi obyektlərinin siyahısını müəyyən edir;
- konvensiyanın tətbiq edilmədiyə alqı-satqı müqavilələrinin əlamətləri müəyyən edilir.

Konvensiyanın xarakteri normativdir, yəni onda əks olunan müddəalar hüquq normaları hesab edilir, lakin onlar dispozitiv xarakter kəsb edirlər. Bu o deməkdir ki, tərəflər müqaviləni bağlayarkən Konvensiyanın istənilən müddəasına əməl etməyə bilirlər.

Tipik müqavilə ticarət praktikası və ya adətləri nəzərə alınmaqla yazılı şəkildə hazırlanmış nümunə müqaviləsi və ya unifikasiya edilmiş şərtlər toplusudur. Bu müqavilə razılığa gələn müqavilə subyektləri tərəfindən konkret sazişin tələbləri ilə razılaşdırıldıqdan sonra qəbul edilirlər.

Tipik müqavilə beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi kimi o halda istifadə olunur ki, tərəflər yalnız razılaşdırma tələb edilən maddələri (tərəflərin adları, kəmiyyət, keyfiyyət, qiymət, müddət, sazişin yeri) doldurur və imzalayırlar.

Qeyd etməliyik ki, yuxarıda sadalananlar üstmilli tənzimlənmənin taktiki alətləridir. Onun strateji alətlərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- Beynəlxalq Valyuta Fondu;
- Dünya Bankı Qrupu;
- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı;
- Avropa Birliyinin siyasi, üstdövlət inzibati və maliyyə-iqtisadi strukturları;
- Beynəlxalq koordinasiya təşkilatları (London və Paris bankları, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı);
- London, Nyu-York və Tokio mərkəzlərinin aparıcı rol oynadıqları beynəlxalq maliyyə mərkəzləri;
- əmtəə, xidmət, kapital hərəkətinin ümumdünya şəbəkələrinə nəzarət edən transmilli şirkətləri və transmilli banklar;
- BMT-nin maliyyə-iqtisadi və sosial qurumları.
- Qlobal tənzimlənmənin əsas strateji alətləri rolunu BVF, DB və ÜTT oynayır. Biz onların qlobal fəaliyyətləri barədə əvvəlki bölmələrdə müəyyən qədər məlumat vermişik.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin beynəlxalq tənzimlənməsi müxtəlif səviyyələrdə (dünya, regional, ölkələrarası, firmalararası) həyata keçirilir, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarını əhatə edir və özündə müxtəlif alətləri əks etdirir. Beləliklə, unifikasiya və kodifikasiya üzrə həyata keçirilən işlər hüquq yaradıcılığı prosesinin bir hissəsi olmaqla beynəlxalq iqtisadi hüququn progressiv inkişafının bir formasıdır.

FƏSİL II. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏŞKİLATI- HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ

2.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq hüququn obyekti kimi

Beynəlxalq iqtisadi hüquq - beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən, prinsip və normaların ümumi məcmusunu özündə əks etdirən beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsidir [2, 37].

Dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin, ilk növbədə də ticarət əlaqələrinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi qədim zamanlarda meydana gəlmişdir. Ticarət münasibətləri qədimdən beynəlxalq müqavilələrin əsas predmetlərindən biri kimi çıxış etmiş, azad ticarət münasibətləri mənəvi və hüquqi prinsip kimi tanınmışdır. E.ə. II əsrdə qədim Roma tarixçisi Flor qeyd etmişdir: “Ticarət əlaqələrinin kəsilməsi insan nəsli ittifaqının pozulması deməkdir”. Hüqo Qrotsi (XVII əsr) göstərirdi ki, “istənilən xalqın digər istənilən xalqla qarşılıqlı ticarət münasibətlərinə əngəl törətməyə heç kəsin ixtiyarı yoxdur”. Məhz bu prinsip, yəni azad ticarət hüququ (“ticarət” geniş mənada götürülür) beynəlxalq iqtisadi hüququn əsasını təşkil edir.

XVII əsrdə ilk xüsusi beynəlxalq ticarət müqavilələri meydana gəlmişdir. XX əsrə qədər dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair bir sıra xüsusi prinsiplər, institutlar və beynəlxalq-hüquqi doktrinalar təşəkkül tapmışdır. “Bərabər imkanlar”, “açıq qapılar”, “konsul yurisdiksiyası”, “qazanılmış hüquqlar”, “millət üçün ən əlverişli”, “milli-rejim”, “qeyri-ayrıseçkilik” və s. bu kimi prinsip və nəzəriyyələrdə azad ticarətin mənafeləri ilə xarici bazarların inhisara alınması arasındakı ziddiyyətlər əks edilmişdir.

XIX-XX əsrlərdə beynəlxalq iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın yeni formalarının meydana gəlməsi yeni müqavilə növlərinin (mal dövriyyəsi və ödəmələr haqqında, nəqliyyat, rabitə, sənaye mülkiyyəti və s. üzrə sazişlər) yaranmasına, habelə çoxsaylı beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatların yaranmasına təkan vermişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu sahədə inkişaf daha da

sürətlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və onun hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq həyatda müstəsna rolu vardır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, bağlanan bütün beynəlxalq müqavilələrin və fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyəti dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir.

D.Karro və P. Jyuyar tədqiqatlarında beynəlxalq iqtisadi hüququ beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüququ kimi adlandırırlar və bunu onunla əsaslandırırlar ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən normaların mənbələri həm beynəlxalq hüquq, həm də milli hüquq sistemləridir [5, 5].

XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi, yəni çoxtərəfli mexanizmlər və ya razılaşdırılmış hərəkətlər vasitəsilə bütövlükdə sistemin və ya onun az və ya çox iri altsistemlərinin idarəedilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Makrosəviyyədə problemlərin obyektiv həlli ya çoxtərəfli, ya da üstmilli tənzimlənmə mexanizmlərinin olmasını tələb edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər iki hüquqi sistemin tənzimlənmə obyektini kimi çıxış edir. Bunlardan biri dövlətlərin daxili hüququq, digəri isə beynəlxalq iqtisadi hüquqdur. Daxili hüquqda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fərdi hüquqi və publik-hüquqi sahələrin (məsələn, mülki hüquq, inzibati hüquq) vasitəsilə tənzimlənilir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq isə publik şəxslər (dövlətlər, dövlətlərarası təşkilatlar) arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Daxili hüquq və beynəlxalq iqtisadi hüquq bir-birləri ilə aktiv şəkildə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar. Bu qarşılıqlı fəaliyyətdən mərhələ-mərhələ onların keyfiyyətcə yeni vahidi formalaşır. Bu vahidi isə global hüquqi sistem adlandırmaq olar.

Yuxarıda deyilənlərdən beynəlxalq iqtisadi hüququ ən qısa şəkildə belə müəyyən etmək olar: beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquqi normalar sistemidir. Başqa sözlə, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq hüquq subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən normalar sistemidir. Bu normalar həmin subyektlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif sahələrindəki (ticarət, maliyyə, investisiya və s.) fəaliyyətlərinə tətbiq edilir.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi hüququ beynəlxalq ümumi hüququn dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən

prinsip və normaların məcmusundan ibarət olan sahəsi kimi müəyyən etmək olar. Beynəlxalq iqtisadi hüququn tənzimləmə predmeti kimi əsasən iki hüquqi münasibətlər qrupu çıxış edir:

- resursların ikitərəfli və ya şoxtərəfli qaydada (o cümlədən makrosəviyyədə) transsərhəd hərəkəti ilə əlaqədar publik şəxslər arasında münasibətlər;
- fərdi şəxslərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə qarşılıqlı fəaliyyətdə olduqları, əmtəələrin/xidmətlərin, pul vəsaitlərinin, investisiyaların, işçi qüvvəsinin və s.-nin hərəkətdə olduğu daxili hüquqi rejimlərlə əlaqədar olaraq publik şəxslər arasında münasibətlər.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi hüququn predmeti dövlətlər arasında, habelə beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdir. İqtisadi münasibətlərə ticarət əlaqələrini, habelə istehsalat, elmi-texniki, valyuta-maliyyə, nəqliyyat, rabitə, energetika, intellektual mülkiyyət, turizm və s. sahələrdə kommersiya münasibətlərini aid etmək olar. Qərb ölkələrinin müasir hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq iqtisadi hüququn bir əsas konsepsiyaları irəli sürülmüşdür. Bunlarda birinə, klassik konsepsiyaya görə, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq publik hüququn sahəsidir və onun predmeti beynəlxalq hüququn subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərdir (H.Şvartsenberger və Y.Brounli – Böyük Britaniya; P.Verloren Van Themaat - Niderland; V.Levi - ABŞ; P.Veyl - Fransa; P.Pikone – İtaliya və s.).

Hazırda Qərb ədəbiyyatında geniş yayılmış konsepsiyaya əsasən, beynəlxalq iqtisadi hüququn normaları, mənbəyi həm beynəlxalq hüquq, həm də dövlətdaxili hüquqdur, beynəlxalq iqtisadi hüququn hüquqi qüvvəsi isə bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan ticarət münasibətlərində iştirak edən bütün hüquq subyektlərini əhatə edir (A.Levenfeld – ABŞ; P.Fişer, G.Erlər, V.Fikentşer - AFR; V.Fridman, E.Pitersman – Böyük Britaniya; P.Reyter – Fransa və s.). Bu ikinci konsepsiya Qərbdə irəli sürülmüş və beynəlxalq hüququn subyektləri kimi dövlətlərlə transmilli şirkətləri bərabərləşdirmək üçün istifadə edilən transmilli hüquq nəzəriyyələrinə uyğundur. İnkişaf edən ölkələrin hüquq ədəbiyyatında həmçinin “inkişaf üzrə beynəlxalq hüquq” konsepsiyası geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə ən yoxsul

ölkələr inkişaf etmək üçün xüsusi hüquqa malik olmalıdır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq ümumi və xüsusi hissələr bölünür. Ümumi hissəyə aşağıdakıları əks etdirən beynəlxalq-hüquqi institutlar daxildir:

- beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi (sahəvi) prinsipləri;
 - dövlətlərin, beynəlxalq iqtisadi hüququn digər subyektlərinin hüquqi vəziyyətləri;
 - beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin “operatorları”nın beynəlxalq-hüquqi statusu;
 - dövlət mülkiyyəti rejimi və “bəşəriyyətin ümumi varidatı” rejimi də daxil olmaqla müxtəlif növ resursların beynəlxalq-hüquqi rejimi;
 - “iqtisadi inteqrasiya hüququ”;
 - “iqtisadi inkişaf hüququ”;
 - beynəlxalq iqtisadi hüquqda dövlətlərin məsuliyyəti qaydaları və sanksiyaların tətbiqi;
 - beynəlxalq iqtisadi qaydanın və beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi əsasları;
 - beynəlxalq mübahisələrin tənzimlənməsinin prosessual normaları və s.
- Xüsusi hissəyə bütün əsas növ resursların (əmtəələr, maliyyə, investisiyalar, işçi qüvvəsi) transsərhəd hərəkətini tənzimləyən altsahələr/institutlar daxildir:
- beynəlxalq ticarət hüququ, bu hüququn çərçivəsində əmtəələrin hərəkəti, həmçinin xidmətlərlə, intellektual mülkiyyətin nəticələri ilə ticarət tənzimlənir;
 - beynəlxalq maliyyə hüququ, bu hüquq maliyyə axınlarını, hesablaşma, valyuta, kredit münasibətlərini tənzimləyir;
 - beynəlxalq investisiya hüququ, bu hüquq çərçivəsində investisiyaların (kapitalın) hərəkəti tənzimlənir;
 - beynəlxalq miqrasiya hüququ, bu hüquq çərçivəsində əmək resurslarının, işçi qüvvəsinin hərəkəti tənzimlənir;
 - beynəlxalq iqtisadi yardım hüququ, bu hüquq əmtəə hesab edilməyən maddi və qeydi-maddi resursların hərəkətini tənzimləyən normalar məcmusudur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Dövlətlər normaları formalaşdırarkən qadağa, məcburetə və yolvermə kimi metodlardan aktiv surətdə istifadə edirlər. Normativ sətlik nöqteyi-nəzərindən dövlətlər tövsiyyə, dispoitiv və imperativ metodlardan istifadə edilir. Həmçinin birtərəfli hərəkət, ikitərəfli, çoxtərəfli və üstmilli tənzimləmə metodları fərqləndirilir. Son zamanlar transmilli hüquq metodu anlayışından da geniş istifadə edilir.

Məqsəd və maraqlar nöqteyi-nəzərindən dövlətlər tənzimlənin ya koordinasiya, ya da subordinasiya metoduna üstünlük verirlər. Beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrində və altsahələrində tənzimlənin xüsusi metodlarından da istifadə edilə bilər. Məsələn, beynəlxalq ticarət hüququnda əmtəələr üzrə və ya sektorlar üzrə tənzimləmə metodu mövcuddur. Eyni zamanda, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi metodu mövcuddur.

Bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsir metodu kimi beynəlxalq təşkilatların təsis edilməsi metodu çıxış edir. Bura həm qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması, həm də inteqrasiya birliklərinin yaradılması da aiddir. Beynəlxalq təşkilatlar daxilində dövlətlər qərarların qəbul edilməsi üçün konsensus, əksəriyyət və s. metodlardan istifadə edirlər.

Beynəlxalq hüquqa və daxili hüquqa təsir aşağıdakı metodlarla həyata keçirilir: beynəlxalq-hüquqi normaların unifikasiyası, daxili hüquq normalarının unifikasiyası, daxili hüquq rejimlərinin konvergensiyası, beynəlxalq hüququn daxili hüquqa daxil olması və s.

Yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı iki nəticəni çıxarmaq olar:

- beynəlxalq iqtisadi hüququn hər bir altsahəsinin və ayrı-ayrı institutlarının öz metodu və ya metodlar çələngi mövcuddur; bu metodlar tənzimlənen münasibətlərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alır;
- hüquqi tənzimlənmənin bu və ya digər metodlarının düzgün seçimi tənzimləmə obyektinə təsirin lazımi səmərəlilik dərəcəsini təmin edir; düzgün metodu seçməklə lazımi nəticə ən qısa yol vasitəsilə əldə edilir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn beynəlxalq publik hüququn bir sahəsi olması anlayışından çıxış etsək, belə məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq hüququn subyektləri həm də beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləridir. Beynəlxalq hüquqda subyektlər kimi adətən dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar qəbul edilir. Onlar adətən şərti olaraq publik şəxslər termini ilə ümumiləşdirirlər. yalnız onlar beynəlxalq hüquq subyektliyi keyfiyyətinə malikdirlər.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri beynəlxalq ictimaiyyət anlayışını formalaşdırırlar. Beynəlxalq ictimaiyyət öz növbəsində bir tərkib hissəsi kimi beynəlxalq iqtisadi sistemə daxildir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektlərinin statusunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar təkcə norma və öhdəliklərin daşıyıcıları deyillər. onlar həm də beynəlxalq hüquqi normaların yaradıcılarıdır.

2.2 Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təşkilati-hüquqi normaları

A. Q. Boqatırov öz tədqiqatlarında göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif xarakterli münasibətlərin tənzimlənməsinə istiqamətlənmişdir: subyektləri yalnız dövlətlərin özləri olan dövlətlərarası və qarşılıqlı münasibətlərdə müxtəlif subyektlər (dövlət, müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri) iştirak edən qeyri - dövlətlərarası [2, 59].

Dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərə təsir beynəlxalq – hüquqi tənzimlənmənin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq - hüquqi tənzimlənməsi hüquqi tənzimlənmənin növmüxtəlifliyi kimi beynəlxalq hüquq normalarının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemə təsiri prosesi kimi müəyyən edilir ki, burada da məqsəd müəyyən qayda, normal fəaliyyət və inkişafı təmin etməkdir. İ.İ.Lukaşuka görə beynəlxalq hüquq subyektlərinin dövləti (dövlətlərarası) maraqlarının təmin edilməsinə kömək edən bütün hüquqi vasitələr beynəlxalq – hüquqi tənzimlənmə anlayışını təşkil edir. Beynəlxalq – hüquqi tənzimlənmə

mexanizminin tərkibinə həm beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplər, hüquqi münasibətlər və məcbureddici tədbirlər, həm də hüquqi tənzimlənmə metodları daxil edilir [10, 207].

Beynəlxalq iqtisadi hüququn ümumi prinsiplərinin tərkibi və məzmunu barədə kifayət qədər geniş sayda hüquqi ədəbiyyat mövcuddur. Beynəlxalq iqtisadi hüququn ümumi (əsas) prinsipləri ali hüquqi qüvvəyə malik ümumiləşdirilmiş normalardır. Onlar beynəlxalq hüququn əsas məzmununu, dövlətlərin və ümumilikdə beynəlxalq ictimaiyyətin əsas maraqlarını əks etdirir, beynəlxalq hüququn sistem əmələ gətirən həlqələri kimi çıxış edirlər.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn ümumi prinsiplərinin aşağıdakı funksiyaları vardır:

- dövlətlərin əsas hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyən edirlər;
- beynəlxalq iqtisadi hüququn digər normalarının yaradılması və funksiya göstərməsi üçün əsas kimi çıxış edirlər;
- ümumbəşəri dəyərlər kompleksini qoruyurlar;
- beynəlxalq hüquqi qaydanı gücləndirirlər;
- beynəlxalq iqtisadi hüququn funksiya göstərməsini və inkişafını, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi hüquq sisteminin vahidliyini təmin edirlər;
- beynəlxalq iqtisadi hüququn çatışmazlıqlarını aradan qaldırırlar.

Beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ zor tətbiq etməmək və ya zorla hədələməmək;
- ✓ mübahisələrin sülh yolu ilə həlli;
- ✓ daxili işlərə qarışmamaq;
- ✓ əməkdaşlıq;
- ✓ xalqların bərabər hüquqlara malik olması və öz müqəddəratlarını həll etmələri;
- ✓ dövlətlərin suveren bərabərliyi;
- ✓ beynəlxalq öhdəliklərin könüllü surətdə yerinə yetirilməsi;
- ✓ ərazi bütövlüyü;
- ✓ insan haqlarına hörmət.

Bütün bu prinsiplər qarşılıqlı surətdə əlaqəlidirlər və yalnız qarşılıqlı fəaliyyət halında öz funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin, beynəlxalq iqtisadi tətbiq nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərin ilk növbədə iqtisadi məzmununu nəzərə almaq lazımdır. Lakin prinsiplərin ümumiliyi bu məzmunu heç də hər zaman konkret olaraq müəyyən etməyə imkan vermir. Məsələn, zor tətbiq etməmək prinsipi ilk növbədə hərbi qüvvənin tətbiq edilməsinə qadağanı nəzərdə tutur. “İqtisadi qüvvə”nin tətbiq edilməməsi barədə məsələ hələ də aşıqdır və müasir beynəlxalq iqtisadi sistemin ən problemlı sahələrindən biridir.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi beynəlxalq iqtisadi sistemə münasibətdə mübahisələrin həlli mexanizminin çoxtərəfli (universal) sazişlər, beynəlxalq təşkilatlar, ikitərəfli hökumət komissiyaları, beynəlxalq məhkəmələr əsasında həyata keçirilməsində özəksini tapır.

Daxili işlərə qarışmamaq prinsipi beynəlxalq iqtisadi hüquq subyektlərinin praktikasını ilə birbaşa olaraq əlaqələndirilə bilər. Birbaşa iqtisadi müdaxilə növləri kimi iqtisadi blokadaları, məcburetmə məqsədilə iri iqtisadi yardım proqramlarından imtinanı, digər dövlətlərin suveren hüquqlarının öz maraqlarına tabe etdirilməsini göstərmək olar. Dolayısı iqtisadi müdaxilə növləri kimi, digər dövlətin nəzarətində olan şəxslər və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən bir sıra hərəkətlər və tədbirləri göstərilə bilər.

Əməkdaşlıq prinsipi bu gün sadəcə əməkdaşlıq hüququ deyil, həm də əməkdaşlıq etmək öhdəliyi kimi başa düşülür. Bu özünü, beynəlxalq iqtisadi sistemə münasibətdə daha aydın şəkildə göstərir. Bu prinsip dövləti qlobal problemlərin (ərtəf mühitin qorunması, dünya okeanının resurslarından istifadə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması, iqtisadi inkişafa yardım) həllində əməkdaşlıq etməyə məcbur edir. Bununla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi sistemdə bu prinsip qarşılıqlı fayda adlandırılan xüsusi prinsipə sıx şəkildə bağlıdır.

Xalqların bərabər hüquqlara malik olması və öz müqəddəratlarını həll etmələri prinsipi digər məsələlərlə yanaşı, öz iqtisadi inkişaf yolunun sərbəst şəkildə müəyyən edilməsinə, müstəmləkəçiliyin qadağan edilməsinə, xarici işğala qarşı yönəlib. Şübhə yoxdur ki, müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində xalqların “iqtisadi müqəddəratlarını

həll etmələri”nə vurğu getdikcə güclənəcəkdir. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi özündə dövlətlərə qarşı iqtisadi ayrı-seçkiliyə yol verməyə qadağanı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, beynəlxalq müqavilələrdə, beynəlxalq təşkilatlarda sərbəst iştirak hüququnu əks etdirir. Suveren bərabərlik prinsipinin tərkibinə həmçinin qarşılıqlı fayda prinsipi də daxildir. Bu prinsip dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq öhdəliklərin könüllü surətdə yerinə yetirilməsi prinsipi bütün normalar – müqavilə və adi-hüquqi normalar aiddir. Bu prinsipə görə, dövlətlər özlərinin daxilidövlət hüquq öhdəliklərini beynəlxalq hüquqa uyğunluğunu təmin etməlidirlər.

Ərazi bütövlüyü prinsipi təkəcə əraziyə müdaxiləni deyil (məsələn, qanunsuz tranzit), həm də resurslara da müdaxiləni də nəzərdə tutur.

İnsan haqlarına hörmət prinsipi hər bir dövlətin və ümumilikdə beynəlxalq ictimaiyyətin üzərinə insan haqlarının təmin edilməsi öhdəliyini qoyur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bu, əcnəbinin, immiqrantın, sərmayəçinin hüquqlarına aid edilir.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərin iqtisadi məzmununu açıqladıqdan sonra onların bəzilərinin mahiyyətinə daha geniş şəkildə diqqət yetirək.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi müasir beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edir. Bu müddəa BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edilmişdir: “Təşkilat özünün bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipi əsasında qurulmuşdur”.

Beynəlxalq hüquq qaydasının gözlənilməsi iştirakçıların hüquqi bərabərliyinə tam hörmət əsasında təmin edilə bilər. Bu, o deməkdir ki, hər bir dövlət sisteminin digər iştirakçılarının suverenliyinə hörmət bəsləməyə borcludur.

Dövlət suverenliyi dedikdə, dövlətin öz sərhədləri hüdudlarında başçılığı (üstünlüyü) və beynəlxalq işlərdə onun müstəqilliyi başa düşülür. Bu, hər bir dövlətin keyfiyyəti, xassəsidir.

“Suverenlik” termini monarxiyanın təşəkkülü dövründə meydana gəlmiş və kral hakimiyyəti tərəfindən feodal dağınlığına qarşı mübarizədə istifadə edilmişdir.

İlk vaxtlarda suverenliyin daşıyıcısı mütləq monarx sayılmışdır (XV Lüdovikin “dövlət mənəm” məşhur kəlam düsturuna əsasən). Və yalnız feodalizmin aradan qalxması ilə suverenliyin daşıyıcısı qismində dövlət nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Qeyd edilməlidir ki, mütləq suverenlik yoxdur, belə ki, dövlətlər daim qarşılıqlı əlaqədədir və bu qarşılıqlı əlaqə müasir dövrdə durmadan genişlənir. Məsələn, dövlətin iqtisadi suverenliyi dedikdə, onun beynəlxalq birliyin digər üzvlərindən təcridliliyini deyil, yalnız onun öz iqtisadi siyasətini müstəqil müəyyən etmək hüququ nəzərdə tutulur. Dövlətlər müxtəlif iqtisadi potensiala, siyasi meydanda müxtəlif çəkiyə malik ola bilərlər, lakin suverenliyin daşıyıcıları kimi onlar hüquqi baxımdan bərabərdilər. Onlardan hər birinin öz ərazisi hüdudlarında başçılığı o deməkdir ki, bu ərazidə hüquqi cəhətdən mövcud dövlətin hakimiyyətindən yüksək hakimiyyət yoxdur, yəni onların şəxsi əraziləri hüdudlarında qanunverici, icra, inzibati və məhkəmə hakimiyyətlərini digər dövlətlərin heç bir müdaxiləsi olmadan həyata keçirmək, habelə öz xarici siyasətlərini müstəqil aparmaq hüquqları vardır. Buna müvafiq olaraq hər bir dövlət beynəlxalq ünsiyyətdə eyni dərəcədə hüquqi müstəqilliyə və istiqlaliyyətə malikdir. Dövlətin suverenliyi dövlətin özünün yaranması və yox olması ilə birgə yaranır və yox olur.

Bu prinsip həmçinin BMT sisteminin beynəlxalq təşkilatlarının nizamnaməsində, regional beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyətinin nizamnaməsində, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrində, beynəlxalq təşkilatların hüquq aktlarında da təsbit edilmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərin obyektiv qanunauyğunluqları, onların tədricən demokratikləşdirilməsi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin məzmununun genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Müasir beynəlxalq hüquqda bu prinsip tam dolğunluğu ilə BMT Nizamnaməsində, uyğun olaraq dövlətlər arasındakı dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığına dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə əks olunmuşdur. Sonralar bu prinsip Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun aktının prinsipləri Bəyannaməsində, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin iştirakçıları olan dövlətlərin

nümayəndələrinin Vyana görüşünün Yekun aktında (1989-cu il), Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında (1990-cı il) və bir sıra digər sənədlərdə inkişaf etdirilmişdir.

Suveren bərabərlik prinsipinin əsas ictimai vəzifəsi – böyük və kiçikliyə, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf dərəcəsi və s. faktorlardan asılı olmayaraq bütün dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi cəhətdən bərabər iştirakını təmin etməkdir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin bərabər hüquqlu iştirakçıları olduğundan, onların hamısı prinsipcə eyni hüquq və vəzifələrə malikdir. 1970-ci il Bəyannaməsinə əsasən suveren bərabərlik anlayışı aşağıdakı ünsürləri əhatə edir:

- a) dövlətlər hüquq cəhətdən bərabərdirlər;
- b) hər bir dövlət tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə edir;
- c) hər bir dövlət digər dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmət etməyə borcludur;
- d) dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır;
- e) hər bir dövlət öz siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni sistemini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüququna malikdir;
- f) hər bir dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini tam və vicdanla yerinə yetirməyə və başqa dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa borcludur.

Suveren bərabərlik prinsipi sırasına dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlara mənsub olub-olmamaq, ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak edib-etməmək, o cümlədən ittifaq müqavilələrinin iştirakçısı olub-olmamaq hüququ, habelə bitərəflik hüququ da daxildir.

Dövlətlərin hüquqca bərabərliyi heç də onların faktiki bərabərliyi demək deyildir və bu, real beynəlxalq münasibətlərdə nəzərə alınır. Buna misal olaraq BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin xüsusi hüquqi vəziyyətini göstərmək olar. Dövlət öz səlahiyyətlərinin bir hissəsini beynəlxalq təşkilatlara könüllü verməklə öz suverenliyini heç də məhdudlaşdırmır, əksinə öz suveren hüquqlarından birini – saziş bağlamaq hüququnu həyata keçirir və bundan əlavə həmin təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququnu qazanmış olur.

Daxili işlərə qarışmamaq prinsipi beynəlxalq hüququn ümumi prinsipi kimi millətlərin öz dövlət suverenlikləri uğrunda mübarizəsi prosesində, yeni burjuva-

demokratik inqilablar dövründə formalaşmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə bu prinsip məhdud tətbiq dairəsinə malik idi. Belə ki, beynəlxalq hüquq bir çox hallarda dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın müxtəlif formalarına, o cümlədən silahlı müdaxiləyə yol verirdi.

Qarışmamaq prinsipinin müasir anlamı BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndində ümumi şəkildə ifadə edilmiş və nüfuzlu beynəlxalq sənədlərdə konkretləşdirilmişdir. Bunlardan beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsinə, ATƏM-in Yekun aktını, BMT-nin dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağa yol verilməməsi, onların istiqlaliyyəti və suverenliyinin qorunmasına dair Bəyannaməsinə göstərmək olar. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndinə görə, “məhiyyət etibarilə hər hansı bir dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlərə təşkilatın qarışmaq hüququ yoxdur”. Göstərilmiş qadağa təkə BMT-nin hərəkətlərinə deyil, beynəlxalq münasibətlərin bütün iştirakçılarının hərəkətlərinə şamil edilir. Lakin bəzi hüquq məktəblərinin nümayəndələri bunun əksinə olaraq iddia edirlər ki, BMT Nizamnaməsi qarışmamaq prinsipini dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri normaları kimi təyin etmir, belə ki, Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi dövlətlərin hərəkətlərinə deyil, yalnız Təşkilatın məqsədlərinə aiddir.

BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra əməkdaşlıq prinsipi bir çox beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrində, beynəlxalq müqavilələrdə, çoxsaylı qətnamə və bəyannamələrdə təsbit edilmişdir. Dövlətlərin onların siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşları sırasındakı fərqlərdən asılı olmayaraq, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində beynəlxalq əməkdaşlıq ideyası BMT Nizamnaməsindəki normalar sistemində əsas müddədir.

Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək vəzifəsi dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına və BMT Nizamnaməsinə vicdanla əməl etməsinə ehtiva edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsipləri ilə yanaşı, müəyyən ticarət-siyasi rejimlərdən istifadəni nəzərdə tutan xüsusi prinsiplər də tətbiq edilir. Beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi adlandırılan prinsipləri sırasında ilk növbədə aşağıdakıları göstərmək olar:

✓ iqtisadi əməkdaşlıq prinsipi;
 ✓ dövlətlərin öz iqtisadi fəaliyyətləri və təbii resursları üzərində suverenitet prinsipi;

✓ qarşılıqlı fayda prinsipi.

İqtisadi əməkdaşlıq prinsipi beynəlxalq hüququn ümumi prinsipi olan əməkdaşlıq prinsipi ilə birbaşa əlaqəlidir və özündə aşağıdakıları əks etdirir:

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə partnyorların, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə əməkdaşlıq forma və metodlarının, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli formalarının sərbəst seçilməsi hüququ;

- beynəlxalq əmək bölgüsündən, beynəlxalq ticarətdən fayda əldə etmək hüququ;

- dünya iqtisadi problemlərinin həlli üçün beynəlxalq səviyyədə qərar qəbul edilməsi prosesində iştirak hüququ;

- dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və dünya iqtisadiyyatının inkişafına yardım etmək öhdəliyi; daxili hüquq sistemini və xarici iqtisadi siyasəti müvafiq surətdə formalaşdırmaq;

- dövlətlərin beynəlxalq ticarətin ümumi liberallaşdırılmasında iştirak etmək öhdəliyi;

- dövlətlərin üçüncü ölkələrin, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin qanuni maraqlarını nəzərə almaq öhdəliyi;

- suveren hüquqların pozulmasına və ya fayda əldə edilməsinə yönəlmiş məcburetmə xarakterli iqtisadi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə qadağa;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin (onların xüsusilə fəhə az inkişaf etmişləri) iqtisadi inkişaflarına yardım və iqtisadi yardım almaq hüququ (iqtisadi inkişaf hüququ).

Dövlətlərin öz iqtisadi fəaliyyətləri və təbii resursları üzərində suverenitet prinsipi dövlət suverenliyi prinsipinin daha da konkretləşdirilmiş formasıdır və aşağıdakıları əks etdirir:

- təbii ehtiyatlara sərbəst surətdə malikolma, sərəncamvermə, istismar etmək, iqtisadi fəaliyyətdə müstəqil olma;

- investisiyalara, transmilli şirkətlərə nəzarət və onların tənzimlənməsi də daxil olmaqla təbii resurslar və iqtisadi fəaliyyət üzərində səmarəli nəzarət hüququ;
- təbii resursların istifadə edilməsi rejiminin (konsessiya), iqtisadi inkişafın, xarici iqtisadi əlaqələrin təşkilinin forma və metodlarının, bazarın liberallaşdırılması və ya proteksionizm tədbirlərinin müəyyən edilməsi hüququ;
- ixrac-idxal, valyuta və digər xarici iqtisadi əməliyyatlar üzərində dövlət nəzarəti hüququ;
- öz xalqının, bütün vətəndaşlarının iqtisadi inkişafı hüququ;
- təbii resurslardan istifadəyə və müstəmləkəçilər tərəfindən vurulmuş zərərə görə kompensasiya hüququ;
- əvəzetmə əsasında xarici özəl mülkiyyətin milliləşdirilməsi hüququ;
- təbii resurslardan istifadəyə maneçilik törətmək, iqtisadiyyat üzərində nəzarəti ələ keçirmək məqsədi daşıyan iqtisadi və ya digər məcburetməyə qadağa, xarici investisiyalar və ya transmilli şirkətlər üçün güzəşt rejiminin təqdim edilməsinə məcburetməyə qadağa.

Qarşılıqlı fayda prinsipi dövlətlərin suveren bərabərliyi və əməkdaşlığı prinsipindən irəli gəlir və dövlətlərin mənfəət və öhdəliklərin ədalətli bölgüsünə qarşılıqlı hüquqları anlamını kəsb edir.

Xüsusi prinsiplərə həmçinin aiddir:

- Ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipi. Hüquqi anlamda bu prinsip dövlətin tərəf-müqabil dövlət tərəfindən ona (habelə onun vətəndaşlarına və onun milli hüququnun digər subyektlərinə) bu dövlətin digər bütün dövlətlərə verdiyi imkanlardan pis olmayan imkanlarının verilməsi hüququnu bildirir. Mövcud hüquq xüsusi güzəşt və imtiyazları, daha əlverişli şəraitin yaradılmasını ehtiva etmir. Başqa sözlə desək, bu rejim digər ölkələr üçün də öz ölkəsində mövcud olan normal şəraitin yaradılması öhdəliyini nəzərdə tutur.

- Millət üçün ən əlverişli şərait prinsipi (rejimi). Bu prinsip dövlətin tərəf-müqabil dövlət üçün güzəştli (ən əlverişli) şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Ən əlverişli şərait rejiminin tətbiqi sahəsi, adətən, bu və ya digər beynəlxalq müqavilədə ən əlverişli şərait haqqında konkret qeyd-şərt ümumi formada ticarət və gəmiçiliyin

bütün sahələrinə və ya münasibətlərin ayrı-ayrı növlərinə (gömrük rüsumu, tranzit, miqdar məhdudiyyətləri və qadağaları, nəqliyyat rejimi, fiziki və hüquqi şəxslərin yurisdiksiya hüquqları və s.) şamil edilə bilər. Adətən ən əlverişli şərait rejimində tarixən formalaşmış istisnalara yol verilə bilər. Bunlara qonşu dövlətlər üçün, sahil gəmiçiliyi üçün, “ictimai qaydanın” qorunması və s. üçün xüsusi gü-zəştlər (imtiyazlar) aiddir. Bu rejimdən istisnalar, adətən, preferensial gömrük sistemləri barəsində də tətbiq edilir (inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün gömrük ittifaqları, azad ticarət zonaları və s. çərçivəsində).

- Milli rejim. Bu cür birtərəfli qaydada yaradılır və ya bəzi ticarət müqavilələrində nəzərdə tutulur və onu bildirir ki, əcnəbi dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri hüquqi münasibətlərin ayrı-ayrı növlərinə görə qarşılıqlı əsasında hüquqca milli fiziki və hüquqi şəxslərə tamamilə bərabər tutulurlar. Adətən bu xarici şəxslərin hüquq qabiliyyətinə aid olur.

- Preferensial rejim. Adətən bu, ilk növbədə, bu və ya digər dövlətlər və ya bir qrup dövlət arasında mövcud olan gömrük barəsində ticarət güzəştləri deməkdir. Buna nümunə kimi, ticarət və inkışaf üzrə BMT Konfransının tövsiyələri əsasında inkışaf etmiş ölkələr tərəfindən inkışafda olan ölkələr barəsində, habelə inkışaf etmiş ölkələrin öz aralarında tətbiq edilir.

2.3 Beynəlxalq iqtisadi hüquqi: dövlətlərarası müqavilələr

Müqavilələr və beynəlxalq adətlər dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların davranış qaydalarının əks olunduğu əsas formadır. Bunlar beynəlxalq iqtisadi hüququn universal mənbələridir. Beynəlxalq hüququn mənbələri həm də beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələridir. Bu mövqe hamı tərəfindən tanınır və məntiqidir, çünki, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq hüququn bir sahəsidir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbələri aşağıdakılardan ibarətdir. Beynəlxalq müqavilələr. Ümumi beynəlxalq hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq müqavilə hüquqi dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin beynəlxalq

müqavilələrin bağlanması, qüvvəyə minməsi və qüvvəsini itirməsi barəsində münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

Müqavilələr, müqavilənin tərəflərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini dəqiq və aydın surətdə müəyyən etmək məqsədilə bağlanır. Beynəlxalq münasibətləri möhkəmləndirən müqavilə forması beynəlxalq hüquq qaydasının sabitliyini şərtləndirir. Beynəlxalq müqavilə hüququnun subyektləri beynəlxalq hüququn subyektlərindən ibarətdir. Uzun dövr ərzində beynəlxalq müqavilə hüququnun yeganə mənbəyi alətlər olmuşdur.

Beynəlxalq müqavilə hüququ sahəsində birinci məcəllələşdirilmə aktı 1928-ci ildə Havanada Amerika dövlətlərinin konfransında qəbul edilmişdir. Müqavilələr haqqında bu saziş yalnız Latin Amerikasında təsir gücünə malik olduğundan regional xarakter daşıyırdı.

Qeyri – dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərə hüquqi təsir milli – hüquqi tənzimlənmə vasitəsilə də həyata keçirilir. İ.S. Zıkin bu cür tənzimlənmə çərçivəsində hüquqi tənzimlənmənin növmüxtəlifliyi kimi “qeyri – dövlət tənzimlənməsini” ayırmağı təklif etmişdir [4, 405]. Bu təklif işgüzar dövriyyənin iştirakçılarının və ya onları birləşdirən təşkilatların fəaliyyəti prosesində, yaxud da bu fəaliyyətlə əlaqədar olaraq meydana çıxan hal və vəziyyətlərdən (adi qaydalar, müqavilə şərtləri, arbitraj təcrübəsi və s.) doğan, dövlət və onun orqanlarının hüquq yaradıcılığı və hüquq tətbiqi fəaliyyətinin nəticəsi olan göstəriş və təlimatların məhdudlaşdırılmasının zəruruiliyinə əsaslanır.

BMT-nin meydana çıxması və onun çərçivəsində Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının yaradılması ilə beynəlxalq müqavilə hüququnun məcəllələşdirilməsi Komissiya qarşısında qoyulmuş ən mühüm vəzifə olmuşdur. Komissiya beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında maddələr layihəsini işləyib hazırlamış və 1968-1969-cu illərdə bu layihə BMT-nin himayəsi altında çağırılmış konfransda müzakirə olunmuş və beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası qəbul edilmişdir. 1980-ci ildə qüvvəyə minmiş bu saziş dövlətlər arasında bağlanan müqavilələrə aiddir. 1978-ci ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı maddələr layihəsinin əsasında dövlətlərin müqavilələr barəsində hüquq varisliyi

haqqında konvensiya qəbul edilmiş, lakin o, indiyəcən qüvvəyə minməmişdir. Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsi və beynəlxalq münasibətlərdə onların rolunun artması bu təşkilatların həm dövlətlərlə, həm də öz aralarında münasibətlərinin müqaviləvi tərtibatına səbəb olmuşdur. Nəticədə nəinki bu cür çoxsaylı müqavilələr meydana gəlmişdir, həm də bu cür müqavilələrin bağlanması, qüvvəyə minməsi və ləğv edilməsinə dair müəyyən təcrübə formalaşmışdır. Bu da öz növbəsində xüsusi sazişin hazırlanması və qəbul edilməsi zərurətini doğurmuşdur. 1986-cı ildə bu məqsədlə çağırılmış Vyana konfransında dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında, yaxud beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilə bağlamaq hüququ haqqında Vyana Konvensiyası qəbul edilmişdir. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsinin və mütərəqqi inkişafının qanunauyğun nəticəsi olan bu sazişdə beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi müqavilələrin spesifikasiyasını nəzərə alan maddələr öz əksini tapmışdır. 1978 və 1986-cı il Vyana konvensiyaları qüvvəyə minməsə də onların bir çox maddələri adət norması kimi fəaliyyət göstərir. Bu konvensiyalarda beynəlxalq müqavilə hüququ sahəsində qüvvədə olan adət normalarının hamısı məcəllələşdirilməmişdir. O cümlədən müharibənin beynəlxalq müqavilələrə təsirinə aid olan normalar kodifikasiya edilməmişdir. Buna görə müqaviləvi normalarla yanaşı adət normaları da fəaliyyət göstərir.

Dövlətlərin müqaviləvi hüquq qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsində onların daxili hüquq normaları mühüm rol oynayır. Adətən bu cür normalar konstitusiyalarda olur. Lakin bəzi dövlətlər beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, təsdiqi, qüvvəyə minməsi və ləğv edilməsinə aid olan xüsusi normativ aktlar qəbul edirlər.

Beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasına, habelə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilə bağlamaq hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyasına əsasən beynəlxalq müqavilə beynəlxalq təşkilatlar və hüququn digər subyektləri arasında yazılı şəkildə bağlanmış sazişdir. Bu zaman sazişin bir, iki və ya bir-birilə bağlı olan daha çox sənəddən ibarət olması, habelə onun konkret adı heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu tərifdə şifahi müqavilələr haqqında heç nə deyilməsə də

dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşılıqlı razılaşma əsasında 1969 və 1986-cı il Vyana sazişləri müddəalarını şifahi müqavilələrə də şamil edə bilirlər.

Beynəlxalq təcrübədə beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif məsələləri haqqında dövlətlərin razılaşdırılmış mövqeyini özündə əks etdirən digər yazılı müqavilələr də tətbiq olunur. Beynəlxalq müqavilənin obyektı maddi və qeyri-maddi nemətlər, hərəkətlər və hərəkətlərdən çəkinmək haqqında beynəlxalq hüququn subyektlərinin münasibətlərindən ibarətdir. Beynəlxalq hüququn istənilən obyektı beynəlxalq müqavilənin obyektı ola bilər.

Nələrin beynəlxalq müqavilənin obyektı ola biləcəyini dövlətin özü həll edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, beynəlxalq işlərə, eləcə də dövlətin daxili işlərinə aid olan istənilən məsələ beynəlxalq müqavilənin obyektı ola bilər. Lakin dövlətlər yalnız dövlətin daxili səlahiyyətini təşkil edən məsələləri müqavilələrin obyektinə çevirməkdən çəkinirlər. Bir qayda olaraq müqavilənin obyektı onun adında öz əksini tapmış olur.

Beynəlxalq müqavilənin məqsədi dedikdə beynəlxalq hüququn subyektlərinin həyata keçirməyə və ya əldə etməyə çalışdıqları məqsəd başa düşülür. Müqavilə elə bir vasitədir ki, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri onun köməyiylə qarşıya qoyduqları məqsədləri həyata keçirirlər.

Adətən məqsəd müqavilənin giriş hissəsində və ya ilk maddələrdə müəyyən edilir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin preambulasında və 1-ci maddəsində Nizamnamənin qəbul edilməsinin və BMT-nin yaradılmasının məqsədləri ifadə olunmuşdur.

Yalnız beynəlxalq hüququn subyektləri beynəlxalq müqavilənin tərəfi kimi çıxış edirlər. 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 6-cı maddəsində göstərilir ki, “hər bir dövlət hüquqi cəhətdən müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə malikdir”. Beynəlxalq təşkilatların bu qabiliyyəti öz növbəsində “onun qaydaları ilə nizamlanır”, (1968-ci il Vyana Konvensiyası, 6-cı maddə). Qaydalar dedikdə, həm də “təşkilatın təsis aktları, bunlara uyğun olaraq qəbul edilmiş qərarlar və qətnamələr, habelə bu təşkilatın formalaşmış təcrübəsi ” başa düşülür (1986-cı il Vyana Konvensiyası, 1-ci maddənin 1-ci bəndi). Başqa sözlərlə desək, dövlətlərin müqavilələr barəsində hüquq qabiliyyəti

heç nəylə məhdudlaşdırılmadığı və onlar istənilən məsələ üzrə müqavilə bağlaya bildikləri halda, beynəlxalq təşkilatların müqavilə bağlamaq üzrə hüquq qabiliyyəti ilk növbədə onların təsis aktları ilə müəyyən edilir.

1969 və 1986-cı illərin Vyana konvensiyalarının təcrübəsinə əsasən “danışıqlarda iştirak edən dövlətlər”, “danışıqlarda iştirak edən təşkilatlar”, “razılığa gələn dövlətlər”, “razılığa gələn təşkilatlar”, “iştirakçı”, “üçüncü dövlət” və “üçüncü təşkilat” kimi anlayışlardan istifadə olunur. Danışıqlarda iştirak edən dövlətlər müqavilənin mətninin tərtib və qəbul edilməsində iştirak etmiş dövlətdir; danışıqlarda iştirak edən dövlətdir; razılığa gələn dövlət müqavilənin onun üçün məcburi olduğuna razılıq vermiş dövlətdir, özü də bu halda müqavilənin qüvvəyə minib-minməməsi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Müqavilənin iştirakçıları sırasına müqavilənin onlar üçün məcburi olmasına razılıq vermiş və onlar üçün müqavilənin qüvvədə olduğu dövlətlər aiddir. Müqavilənin iştirakçıları olmayan dövlətlər “üçüncü dövlətlər” adlanır.

İ.İ.Lukaşuka görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sistemi tənzimlənen altsistemdən və tənzimləyicidən ibarət daxili sistemə malikdir. Burada tənzimlənen altsistem beynəlxalq iqtisadi münasibətləri, tənzimləyici isə hüquqi tənzimləmə vasitələrini əks etdirir [10, 206].

Müqavilələr müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edilə bilər. Müqavilələr iştirakçı-ların sayına görə ikitərəfli və çoxtərəfli ola bilər.

İki dövlətin iştirak etdiyi müqaviləyə ikitərəfli müqavilə deyilir. Bir tərəfdən bir, digər tərəfdən isə bir neçə dövlətin iştirak etdiyi müqavilələr də (məsələn, 1947-ci ilin sülh müqavilələri) ikitərəfli müqavilələrə aid edilə bilər. Çoxtərəfli müqavilələrə bütün dövlətlərin iştirakına hesablanmış universal (ümumi müqavilələr) müqavilələr və məhdud sayda iştirakçıları olan müqavilələr aiddir. Müqavilələrin birinci növünə, 1969 və 1986-cı illərin Vyana sazişləri, ikinci növə isə AİB-in yaradılması haqqında 1957-ci il Roma müqaviləsi aid edilə bilər.

Müqavilələr həmçinin açıq və qapalı ola bilər. Açıq müqavilə elə bir müqavilədir ki, istənilən dövlət onun iştirakçısı ola bilər və bunun üçün digər iştirakçı – dövlətlərin razılığı tələb olunur. Qapalı müqaviləyə qoşulmaq isə yalnız digər

iştirakçıların razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn, 1986-cı il Vyana Konvensiyası açıq, 1957-ci il Roma müqaviləsi isə qapalı müqavilələrə aid edilə bilər.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda müqavilələrin “müqavilə-qanunlar”a (və ya “hüquqmüəyyənedici” müqavilələr) və “müqavilə-sazişlər”ə (və ya “öz-özünə icra olunan” müqavilələr) bölünməsi də geniş yayılmışdır. Birinci kateqoriya müqavilələrə məsələn, ticarət-iqtisadi münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edən ticarət müqavilələrini aid etmək olar. İkinci kateqoriya sırasında isə müəyyən edilmiş müddət ərzində əmtələrin qarşılıqlı çatdırılması haqqında, obyektlərin tikintisi haqqında və s. bu kimi müqavilələri göstərmək olar. Bununla yanaşı, müqavilə tərəflərinin səviyyəsindən asılı olaraq beynəlxalq iqtisadi hüquqda dövlətlərarası, hökumətlərarası və təşkilatlararası müqavilələri fərqləndirirlər.

Dövləti təmsil edən orqanların səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün bu müqavilələr bərabər hüquqi qüvvəyə malikdirlər.

Tənzim etmə obyektlərinə görə müqavilələr siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və s. növlərə bölünür. Lakin bu cür bölgü şərti xarakter daşıyır, belə ki, dövlətlər siyasi qurumlardır. Eyni zamanda müqavilənin obyektləri üzrə təsnifi müqavilə-lərin uçuotu və sistemləşdirilməsi işini xeyli asanlaşdırır.

Müqavilə yazılı və ya şifahi (“centlmen sazişi”) formada bağlana bilər. Müqavilələr şifahi formada nadir hallarda bağlanır, yəni müqavilələrin ən geniş yayılmış forması yazılı müqavilədir, çünki tərəflərin hüquq və vəzifələrini yalnız yazılı müqavilə dəqiq və konkret ifadə edə bilər. Müqavilənin quruluşuna onun adı, preambulası (giriş hissəsi), əsas və yekun hissələri, tərəflərin imzası kimi tərkib hissələri aiddir.

Preambula müqavilənin mühüm hissəsidir, belə ki, müqavilənin məqsədi çox vaxt burada ifadə edilir. Bundan əlavə, müqavilənin təfsiri zamanı da preambula-dan istifadə olunur.

Müqavilənin əsas hissəsinə bölmələrdə (dəniz hüququ haqqında 1982-ci il BMT Konvensiyası) və ya hissələrdə (beynəlxalq mülki aviasiya haqqında 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası) qruplaşdırıla biləcək normalar aiddir. Bəzi müqavilələrdə normalara, habelə bölmələrə (fəsillərə, hissələrə) ad verilə bilər.

Yekun hissəsində müqavilələrin qüvvəyə minməsi və ləğv edilməsi şərtləri haqqında və s. normalar şərh edilir. Beynəlxalq müqavilələrin protokollar, əlavə protokollar, qaydalar, mübadilə məktubları və s. növündə əlaqələri olur. Lakin bu cür əlavələr yalnız o zaman müqavilənin ayrılmaz hissəsi ola bilər ki, müqavilənin öz mətnində bu barədə göstəriş olsun.

Müqavilə adətən bir sənəddə tərtib edilir. Lakin, məsələn, notaların və ya məktublarnın mübadiləsi yolu ilə bağlanmış müqavilələrin mətni bir-birilə əlaqədar olan iki və ya daha çox sənəddə əks etdirilə bilər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn tənzimləməsinin, həmçinin, təsərrüfat subyektlərinin özləri tərəfindən tənzimlənmənin predmeti kimi üzə çıxır. Hüquqi tənzimlənmənin göstərilən hər səviyyəsinin özünəuyğun xüsusi tənzimlənmə predmeti mövcuddur.

Q.M.Velyaminova görə beynəlxalq iqtisadi hüququn predmeti - beynəlxalq çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər və uyğun olaraq da bu münasibətlərin dövlətdaxili hüquq səviyyəsində vasitəli tənzimlənməsidir [3,36]. N. Q. Dinhe görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin predmeti kimi özündə xarici element əks etdirən iqtisadi fəaliyyət (hətta bu fəaliyyət əmtəə və xidmətlərin transsərhəd yerdəyişməsi ilə müşayiət edilmirsə də) başa düşmək olar [16, 962].

Müqavilələr müxtəlif adlar daşıya bilər (məsələn, saziş, konvensiya, protokol, bəyannamə, nizamnamə, xartiya, razılaşma, statut və s.), ya da adsız ola bilər. Müqavilənin adını hüquqi cəhətdən heç bir əhəmiyyəti yoxdur, çünki saziş hansı ad altında olursa-olsun, onun iştirakçıları üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirən müqavilə sayılır. Buna görə “müqavilə” anlayışına cinsi anlayış keyfiyyətində baxılır.

Müasir dünyada ağırlıq mərkəzi tədricən çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığa doğru meyl edir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq normalarının yaradılması baxımından çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz çoxtərəfli müqavilələr beynəlxalq iqtisadi hüququn özəyini təşkil edir. Lakin çoxtərəfli müqavilələrin bütün əhəmiyyətinə baxmayaraq iqtisadi sahədə əməkdaşlıq əksər hallarda ikitərəfli sazişlərin əsasında həyata keçirilir. İkitərəfli iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr arasında ümumi çərçivə xarakterli müqavilələri, o cümlədən

dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələri fərqləndirmək lazımdır. Bu müqavilələrdə tərəflərin əsas siyasi öhdəlikləri ilə yanaşı iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, kommersiya sazişlərinin bağlanması və s. üzrə öhdəliklər də təsbit edilir. Lakin beynəlxalq iqtisadi hüquq normalarının formalaşmasında ən əhəmiyyətli rolu müqavilələrin bəzi xüsusi növləri oynayır. Bunlara ticarət müqavilələrini aid etmək olar. Bu müqavilələr həm də ticarət, dəniz üzgüçülüüyü və s. haqqında müqavilələr adlana bilər.

Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında uzunmüddətli sazişlər əməkdaşlığın konkret sahələrini və formalarını müəyyən edir: tikinti və sənaye obyektlərinin yenidən qurulması; avadanlığın və digər malların istehsalı və tədarüku; patent və lisenziyaların alqı-satqısı; birgə sahibkarlıq və s. sazişlərin həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsi və nəzarət edilməsi məqsədilə adətən tərəflərin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiyalar yaradılır.

Bu cür sazişlərin bazası əsasında iqtisadi, sənaye və elmi-texniki əməkdaşlığın uzunmüddətli proqramları qəbul edilir. Proqramlarda əməkdaşlığın konkret sahələri və obyektlərinin siyahısı əks edilir. Bunlar sazişə gələn milli subyektlər üçün adətən tövsiyə xarakteri daşıyır.

Sənaye obyektlərinin tikintisində texniki yardımın göstərilməsi haqqında sazişlər xüsusi kateqoriya təşkil edirlər. Bu cür sazişlər ümumi, çərçivə xarakteri daşıya və ya yalnız konkret, çox vaxt iri miqyaslı layihələrlə bağlı ola bilər.

İqtisadi əməkdaşlığın ticarət və digər növləri beynəlxalq valyuta haqq-hesabı və kreditləri haqqında sazişlərin əsasında onların valyuta-ödəmə və maliyyə təminatı ilə sıx bağlıdır.

Klirinq sazişlərdə qarşılıqlı ticarət əməliyyatlarında gəlirin və xərclərin qarşılıqlı zaçotu nəzərdə tutulur. Adətən klirinq sazişlər konvensiya olunmayan val-yuta tətbiq edən dövlətlər tərəfindən istifadə olunur.

Kredit sazişlər "xalis" növdə - bir dövlətin digərinə pul, mal formasında və ya qarışıq formada borc verməsi ilə də mövcud ola bilər. Lakin hazırda məqsədli və ya şərti kreditlər daha geniş yayılmışdır. Bu cür kreditlər kreditor-dövlətdən konkret

malların – xammalın, ərzaq, sənaye məhsullarının, habelə müxtəlif silah növlərinin alınması üçün verilir.

Hər hansı bir dövlətdə ixrac və idxalın miqdar məhdudiyətlərinə müraciət etmək zəruri yarandıqda əmtəə dövriyyəsi haqqında, başqa sözlə desək, qarşılıqlı mal tədarükü haqqında sazişdən istifadə edilir.

Beynəlxalq təşkilatların qərarları (tövsiyələri, qətnamələri). BMT təşkilatları (Baş Məclis, EKOSOS, YUNKTAD və s.), habelə ixtisaslaşdırılmış idarələr (YUNİDO, ÜİMT və s.) tərəfindən əməkdaşlıq məsələləri üzrə çoxsaylı tövsiyələr qəbul edilir. Bu təşkilat və idarələrin qərarları adətən hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır, lakin tövsiyələr qüvvəsinə malik olur.

Məsələn, BMT Baş Məclisi dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyası, Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda haqqında Bəyannamə və Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın bərqərar olması üzrə Fəaliyyət Proqramı (1974-cü il) kimi çox mühüm aktları qəbul etmişdir. Bu sənədlərdə iqtisadi əməkdaşlığın qeyri-diskriminasion, qarşılıqlı əlverişli əsasları bəyan edilir.

“Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə etibarın möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” (1974-cü il) və “Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında” (1985-ci il) qətnamələr də BMT Baş Məclisinin mühüm sənədlərindən sayılır.

Bir sıra regional iqtisadi idarələrin, ilk növbədə də Avropa Birliyinin iqtisadi idarələrinin qətnamələri təkcə tövsiyə deyil, həm də məcburi hüquqi qüvvəyə malik ola bilər.

Göstərilən sənədlər beynəlxalq təşkilatların qətnamələri olmaqla özündə bir neçə növ normaları əks etdirirlər:

1) beynəlxalq hüququn mövcud nüqavilə və adət-hüquqi norma/prinsipləri və/və ya beynəlxalq iqtisadi hüququn sahəvi norma/prinsipləri; bununla yanaşı, onların məzmunu və qarşılıqlı əlaqəsi konkretləşdirilir, dəqiqləşdirilir;

2) dövlətlərin razılığı nəticəsində, davamedici praktika və presedentlər olmadan beynəlxalq hüququn normalarına çevrilən yeni prinsip və normalar;

3) mənəvi-siyasi xarakterli yüksək məcburi qüvvəyə malik siyasi (tövsiyyə xarakterli) normalar.

Dövlətlərarası iqtisadi konfransların qərarları. Mövcud qərarlara, xüsusi-lə konfransların yekun aktları növündə tərtib edilmiş əsas qərarlarına nəzəriyyədə çoxtərəfli müqavilələrin xüsusi növü kimi baxılır və buna müvafiq olaraq həm tövsiyə, həm də məcburi hüquqi qüvvəyə malik ola bilər. Beynəlxalq konfransların beynəlxalq iqtisadi hüququn formalaşmasında ən mühüm rol oynamış sənədləri ticarət və inkişaf üzrə 1964-cü il Cenevrə konfranslarının Yekun aktında, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə 1975-ci il Müşavirəsinin Yekun aktında əks edilmişdir.

Beynəlxalq adət. Tarixi adət bir mənbə kimi, ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda, eləcə də beynəlxalq iqtisadi hüquqda mühüm rol oynayır. Məsələn, XIX əsrin ikinci yarısında “K.Kalvo və L.Draço” Latın Amerikasına doktrinasının əsasında xarici dövlətlərin dövlətdən və onun vətəndaşlarından borcların alınması məqsədilə diplomatik və hərbi müdaxiləsinin yolverilməzliyi adətini formalaşmışdır. 1907-ci ildə bu adət Haaqa konvensiyası əsasında öz hüquqi qüvvəsini tapmışdır.

Məlumdur ki, adət beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin mövcudluğunun əsas formasıdır. Adət beynəlxalq iqtisadi hüququn mövcud və formalaşmaqda olan prinsiplərinin əsas mənbəsidir.

Demək olar ki, adət normaları (mövcud və formalaşmaqda olan, regional, lokal və universal) beynəlxalq iqtisadi hüququn mühüm hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq adətlərə məhdudlaşdırıcı rol ayırmaq bu baxımdan düzgün olmazdı.

Universal müqavilə tənzimlənməsinin çatışmazlığı şəraitində belə beynəlxalq iqtisadi sistem oturuşmuş mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq hüquqi tənzimlənmənin çatışmayan vasitələri kimi isə beynəlxalq adətlər və qeyri-hüquqi normalar (“yumşaq hüquq”) çıxış edirlər.

V. M. Şumilovun fikrincə beynəlxalq iqtisadi hüquq dövlətlərin milli hüquq sistemləri ilə çox sıx təmasdadır və dövlətlərin daxili səlahiyyətinə aid olan məsələlər çox tez – tez beynəlxalq müqavilələrin predmetinə çevrilməkdədir (idxalın tənzimlənməsinin qeyri – tarif tədbirləri, xidmətlərin idxalı rejimi, xarici investisiyaların hüquqi rejimi və s.) [15, 266]. Beləliklə də beynəlxalq iqtisadi

hüququn obyekt sferası tədricən əvvəllər ənənəvi olaraq milli hüququn dairəsinə daxil olan məsələlər hesabına genişlənilir.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinə görə, adət normaları beynəlxalq praktikada mərhələ-mərhələ formalaşırırlar. adət normasının formalaşması prosesi iki elementdən ibarətdir:

- dövlətlərin fəaliyyətlərinin və fəaliyyətsizliklərinin təkrarlanması (praktika, presedentlər, sənədlərin qəbulu);
- davranış adəti qaydasının dövlətlər tərəfindən hüquqi norma kimi, yeni hüquqi qüvvəyə malik norma kimi tanınması.

Ümumi beynəlxalq hüququn adət normaları bütün dövlətlər tərəfindən qəbul edilir. Regional və lokal adət normaları isə bilavasitə maraqlı dövlətlərin və ya təşkilatların hamısının razılığı əsasında qəbul edilir.

Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində adətin məhdud rolu səbəbindən, dövlətlərin öz qarşılıqlı münasibətlərində standartlara riayət etməsi kimi mürəkkəb məsələsini yalnız adət hüququnun köməyi ilə həll etmək qeyri-mümkündür.

Bu da səciyyəvidir ki, beynəlxalq hüququn dövlət suverenliyinə hörmət, dövlətlərin hüquq bərabərliyi, beynəlxalq müqavilələrə məcburi surətdə riayət edilməsi və s. kimi çoxdan “kök salmış” əsas prinsipləri də dövlətlər indiyə qədər öz ikitərəfli, eləcə də çoxtərəfli sənədlərində dənə-dənə təsbit etməyə çalışırlar.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda mövcud normaların sistemləşdirilməsi prosesi aktiv surətdə gedir. Bu normaların mövcudluğunun qeydə alınması, onların məzmunlarının dəqiqləşdirilməsi, onlar arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, yeni normaların yaradılması məqsədlə edilir.

2.4 Beynəlxalq iqtisadi hüququn dövlətdaxili hüquq ilə qarşılıqlı əlaqəsi

V. M. Şumilova görə əgər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi – hüquqi tənzimlənməni həyata keçirən, daha doğrusu dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə məqsədyönlü təsir edən hüquqi vasitələr

sistemdirsə, onda hüquqi tənzimlənmənin metodu bu məqsədyönlü təsirin necə baş verməsi ilə bağlı anlayışdır. Burada tənzimləyici sistemin tənzimlənmənə sistemə təsirinə xarakterindən söhbət gedir. Adətən hüquqi tənzimlənmənin iki metodu ayırılır: qeyri – mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə (tərəflərin maraqlarının və məqsədlərinin koordinasiyası) və mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə (subordinasiya metodu və ya imperativ metod) [14, 272].

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsi üçün həlli zəruri olan məsələlərdən biri də beynəlxalq hüquq normaları ilə dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı vəhdət probleminin təmin edilməsidir. İteqrasiya, qloballaşma prosesinin inteqrasiya və qlobal hüquq sisteminin yaranmasını şərtləndirir. Bu zaman dövlətdaxili hüquq normalarının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə elementi kimi çıxış etməsi və həmçinin əksinə, beynəlxalq iqtisadi hüquq normalarının müəyyən hallarda dövlətdaxili münasibətlərə tətbiqi zərurəti ortaya çıxır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq tənzimlənmədə dövlətdaxili (məsələn, kömrük-tarif, sanitariya, fitosanitariya, valyuta, texniki təhlükəsizlik və s. qanunvericilik normalarının çıxış etməsi beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələsində onlara müxtəlif hüquq sistemləri aspektində deyil, universal hüquqi sistemin eyni təyinatlı, lakin müxtəlif sferalı normalardan ibarət yarım sistemlər kimi baxılmasını zəruri edir. Beynəlxalq hüquq ilə dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı nisbətində ənənəvi dualist və monist konsepsiya və nəzəriyyələr müasir dövrün qlobal iqtisadi sisteminin hüquqi tənzimlənməsi üçün qəbul edilə bilməz. Ən azından müasir inkişaf tendensiyası buna yol vermir.

Müasir iqtisadi inkişaf tendensiyası, əhəlinin kütləvi miqrasiyası, işçi qüvvəsinin, xidmətin, kapitalın sərbəst yerdəyişməsi daha zəif iqtisadi potensiala malik dövlətlərin maraqlarını gözləmək şərti ilə liberal tənzimlənməyə əsaslanan universal hüquq qaydasını formalaşdırmaqdadır. Bir tərəfdən, ayrı-ayrı regionlarda iqtisadi inteqrasiya qruplarının, digər tərəfdən isə, universal beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlərin təmsil olunma səviyyəsinin genişlənməsi qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləməkdədir. Müasir obyektiv iqtisadi realia beynəlxalq iqtisadi hüquqa dövlətlərin ümumi maraqlarının təzahürü kimi baxmağı zəruri edirsə, dövlətdaxili

hüquq isə müvafiq beynəlxalq (iqtisadi) hüquqa uyğun formalaşdırılmasını və tətbiqini zəruri edir. Müasir konstitusiyaların beynəlxalq münasibətlərin hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərindən çıxış etməsi (AR Konstitusiyası, m.10) belə deməyə əsas verir ki, tədricən beynəlxalq birlik universal hüquq (H. Kelsen) qaydasına daxil olmaqdadır. Digər tərəfdən, beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi elan edilməsi (AR Konsitutisiyası, m. 148), ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında (məsələn, Gömrük Məcəlləsində, Enerqetika haqqında AR Qanunda, Dövlət satınalmaları haqqında AR Qanununda və s.) beynəlxalq müqavilə normalarını prioritetinin tanınması və bundan istisna kimi dövlət suverenliyinə müvafiq olaraq konstitusiyon normaların və referendumla qəbul edilən aktların daha üstün hüquqi qüvvəsi (AR Konsitutisiyası, m.151) müvafiq normaların bir sistemin qarşılıqlı asılılıqda və bağlılıqda olan elementlərin olmasını sübut edir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili (milli) hüquq müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin bir-birilə əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Lakin bu fikir beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında heç də birmənalı qəbul olunmur. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətini izah edən aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

1. Monizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas alim H. Kelzendir) belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq “hüquq” adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələni nizama salır. Eyni zamanda eyni məsələ ilə bağlı olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət ola bilər. Bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur. Praktiki baxımdan bu, o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir. Monizm nəzəriyyəsində bir cərəyan mövcuddur ki, onun əsasını alman filosofu Hegel qoymuşdur. Bəzi mənbələrdə “tərsinə monizm” adlanan bu doktrinaya görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyə malikdir.

Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür; beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir.

2. Dualizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə (əsas nümayəndəsi məşhur alman alimi Tripeldir), beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq bir-birindən ayrıldıqda mövcud olan və fəaliyyət göstərən iki tamamilə müstəqil hüquq sistemləridir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salır, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzimləyir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə poza bilər, lakin bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm doktrinasından belə alınır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, lakin bununla belə həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

3. “Koordinasiya” nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (Antsilotti, Fitsmoris) beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini və eyni predmet olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin “öhdəlikləri” koliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa “göndərmirsə”, müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Göründüyü kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktiki baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir: indi haqqında danışdığımız nəzəriyyənin məğzində duran ideya ondan ibarətdir ki, - bu, onun adından bəllidir, - beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-biri ilə ziddiyyətdə olmur; monizm və dualizm isə, “konfrontasiya” nəzəriyyələridir.

Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni beynəlxalq iqtisadi düzənin təmin edilməsinin həyati şərtlərindən biri olan dövlətin milli qanunvericiliyinin beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğunlaşdırılması hər keçən gün daha böyük aktualıq kəsb edir [11, 298]. Beynəlxalq hüquq normaları daxili hüquq sistemlərinin “vasitəçiliyi” olmadan lazımi qaydada həyata keçirilə bilməz. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional inteqrasiya və bu kimi məsələləri nizama salan beynəlxalq hüquq müddəalarının implementasiyası, yəni həyata keçirilməsi, prinsip etibarilə, yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin “iştirakı” ilə mümkündür. Bu “iştirak”ın forma və metodları müxtəlifdir və dövlətdən- dövlətə fərqlənir: beynəlxalq hüquqda bununla bəli vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri milli səviyyədə necə həyata keçirilməsi və bütövlükdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı münasibəti problemini necə həll etməsi, prinsip etibarilə, vacib deyildir. Vacib cəhət ondan ibarətdir ki,- bu, əslində ümumi beynəlxalq hüququn imperativ tələbidir, - dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarına əməl etsinlər və lazımi hallarda onların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etsinlər. Təkrar edirik ki, bu tələbin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin öz konstitusiyaya qanunvericiliyində və praktikasında müəyyən olunur.

Dövlətlərin konstitusiyaya praktikasından çıxış edərək, beynəlxalq hüquq normalalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar:

1. İnkorporasiya (“daxiletmə”).

Bu zaman beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydad tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya aşağıdakı qaydada formulə edilir: “beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir”. Dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu üsuldan istifadə olunur.

2. Transformasiya (“çevirmə”).

Bu halda beynəlxalq hüquq ipso fakto milli hüququn hissəsi sayılmır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik aktları vasitəsilə daxil edilir (yeni beynəlxalq hüquq milli hüquqa “çevrilir” , “transformasiya edilir”). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniyada, Skandinaviya ölkələrində, Tailandda və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Əslində bu, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin ən optimal yoludur.

Çox zaman zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. İfadə formasına görə bu göstərişlər iki cür olur:

1) ümumi göstərişlər.

Əsas etibarilə insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara daxil edilən bu cür müddələrdə ümumi şəkildə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər bu konvensiyalarda bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirməlidirlər.

Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 4-cü maddəsində deyilir ki, “iştirakçı dövlətlər bu Konvensiyada tanınmış hüquqların həyata keçirilməsi üçün bütün müvafiq qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməlidirlər”.

Qeyd edək ki, bu cür ümumi göstərişlərin yerinə yetirilməsi özü-özlüyündə beynəlxalq hüququn pozulması kimi tövsif edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz öhdəliklərini hər hansı bir konkret halda yerinə yetirməmişdir. İnsan hüquqları ilə bağlı bizim misalımızda, dövlədaxili hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olması o halda beynəlxalq hüquq pozuntusu sayılır ki, bu zaman konkret şəxsin hər hansı hüquq və ya azadlığı pozulmuş olur.

2) konkret göstərişlər.

Bu halda müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi – müvafiq qanunların və digər aktların qəbul olunması və ya ləğv edilməsi – müqavilə iştirakçılarının üzərinə birbaşa vəzifə kimi qoyulur. Beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklərə davranış öhdəlikləri deyilir. Dövlətin bu öhdəliyi yerinə yetirməməsi birbaşa beynəlxalq hüquq pozuntusu doğurur.

Belə bir misal göstərək. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1996-cı il Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsinin 3-cü bəndində iştirakçı dövlətlərdən tələb olunur ki, uşaq əməyinin müəyyən növlərinin tətbiqini qanunvericilik qaydasında qadağan etsinlər və buna görə cəza nəzərdə tutsunlar. Müvafiq qanunvericilik aktlarının dövlət tərəfindən qəbul olunmaması, əgər hətta etkinlik yaşına çatmamış hər hansı bir şəxsin bu cür işlərə cəlb edilməsi halı olmayıbsa və zərərli nəticələr törətməyibsə belə, Paktın pozulması kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın V maddəsində də konkret göstəriş öz əksini tapmışdır; burada iştirakçı dövlətlərin üzərinə birbaşa öhdəlik qoyulur ki, onlar öz cinayət qanunlarında genosid cinayətinə görə müvafiq cəza nəzərdə tutsunlar

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin inkorporasiya yolunu seçmişdir. Belə ki, Kostitusiyamızın 148-ci maddəsinin II bəndinə görə, “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Göstərilən maddə bütün beynəlxalq müqavilələtin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişlərin də ümumi inkorporasiyasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin normativ rəngi haqqında məsələdən yan keçməmişdir. Həmin məsələnin həlli 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Maddədə deyilir: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı

dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur". Göründüyü kimi, bu maddədə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfi olduğu dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulmuşdur. Hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə, 130- cu maddənin III bəndinin 6-cı yarım bəndindən belə bir nəticə çıxır ki, normativ ierarxiyada olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya və qanunlarından aşağıda dayanır.

İlk baxışdan belə bir təssüurat yaranır ki, Konstitusiyaya həmin bu maddədən beynəlxalq hüququn primatını (üstünlüyünü) müəyyən etmişdir. Lakin əslində 151-ci maddədə beynəlxalq müqavilənin müddəaları ilə Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri həll etmək rolunu oynayır. Belə bir ziddiyyət olduqda, məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtina elan edir. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır, doğrudur bu zaman Azərbaycanın öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ aktuallaşır.

151-ci maddənin mənasına əsasən, beynəlxalq müqavilə və milli qanun arasındakı kolliziyalar *lex posteriori derogat legi priori* prinsipi əsasında həll olunmalıdır; beynəlxalq müqavilə həm Azərbaycan Respublikası üçün qüvvəyə minməzdən qabaq, həm də ondan sonra qəbul olunmuş istənilən normativ-hüquqi aktlara münasibətdə üstünlüyə malikdir.

İnkorporasiya yolu ilə eynəlxalq müqavilənin milli hüquqa daxil edilməsi onun birbaşa tətbiq oluna bilməsi demək deyil. Başqa sözlə, məhkəmədən tələb etmək olmaz ki, o, dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqaviləni hər hansı işin həlli üçün birbaşa tətbiq etsin. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn bir hissəsi elan edildiyi bütün ölkələrin məhkəmə təcrübəsində, adətən, müvafiq beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan ("self-executing") və ya özü icra olunmayan ("non-self-executing") müqavilə olub-olmaması haqqında məsələ ortaya çıxır.

Özü icra olunan o müqavilələrə (müqavilə müddəalarına) deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər və milli məhkəmələrdə bilavəsitə iddia ilə təmin oluna bilən hüquq və vəzifələr yaradır. Özü icra olunmayan müqavilələr isə özündən sonra müəyyən

qanunvericilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq hüquqi normaların böyük əksəriyyəti, ilk növbədə, bu normaları qəbul etmiş dövlətlərin özünə yönəlmişdir və onların orqanları üçün qanunvericilik, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər yaradır. Qeyri-müəyyən olduğuna görə, bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutmur. Xüsusilə, bu proqram arakteri daşıyan, yəni yalnız ən ümumi istiqamətlər, davranış sərhədləri müəyyən edən, adekvat qanunvericilik və ya inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini birbaşa və ya dolayı yolla göstərən müqavilələrə aiddir. Ona görə də milli məhkəmə bu müqavilələri özü-özlüyündə tətbiq edə bilməz. Məsələn, insan hüquqları sahəsində universal müqavilə olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı götürək. Bu müqavilə Razılığa gələn tərəfin niyyətinə görə özü icra olunan sayıla bilməz. Belə bir nəticə Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndindən birbaşa irəli gəlir. Burada deyilir ki, iştirakçı dövlətlər Paktda bəyan olmuş hüquqları “öz ehtiyatlarının maksimal hədlərində”, “tədricən” və “bütün müvafiq üsullarla, o cümlədən qanunvericilik tədbirləri qəbul etməklə” həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürürlər. Beləliklə, həmin öhdəliklərin həyata keçirilməsinin başlıca üsulu kimi milli qanunvericiliyə istinadın olması Paktda ehtiva olunmuş normaların özü icra olunan olduğunu istisna edir.

Beynəlxalq müqavilənin özü icra olunmasının müəyyən edilməsi problemi ilə qarşılaşan məhkəmələr, adətən, bir-biri ilə sıx əlaqəli iki suala cavab verməli olurlar: 1) müqavilə, onun dili, məqsədi və konteksti nəzərə alınmaqla, birbaşa tətbiq oluna bilərmi; 2) razılığa gələn dövlətlər fərdlərə məhkəmədə müdafiə oluna bilən hüquq və vəzifələri bilavəsitə vermək niyyətində olmuşlarmı. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər müqavilənin özündə razılığa bilərlər ki, müqavilə bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddəaları birbaşa milli məhkəmələrdə tətbiq olunacaqdır. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında müqavilənin 189-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, Birliyin Şurasının və ya Avropa Komissiyasının qərarı məcburidir və bütün iştirakçı dövlətlərdə birbaşa tətbiq olunur.

Beynəlxalq müqavilə normalarının milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi müxtəlif formalar kəsb edə bilər; bu beynəlxalq hüququn müstəqil və ya əlavə hüquqi

dəlil kimi istifadə olunmasından asılıdır. Praktikaya əsaslanaraq, beynəlxalq müqavilələrin tətbiqinin üç formasını göstərmək olar:

- 1) *contra legem* (qanunun ziddinə olaraq);
- 2) *praeter legem* (qanunla yanaşı olaraq);
- 3) *secundum legem* (qanuna əlavə olaraq).

Birinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləni ona zidd olan milli qanunvericilik

normasının əvəzinə tətbiq edir. Beynəlxalq hüquq normasının *contra legem* tətbiqi, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz 151-ci maddəsini və demək olar ki, bütün cari qanunlarda ehtiva olunmuş analoji müddəanın əsasında ola bilər.

İkinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləyə milli qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması məqsədilə və yaxud onun aydın olmayan müddəaları ilə bağlı müraciət edə bilər.

Beynəlxalq müqavilənin *secundum legem* tətbiqi zamanı müqavilə əlavə dəlil kimi, milli hüquq normalarının təfsirinin köməkçi vasitə kimi çıxış edir. Bu halda məhkəmə öz dəlillərinin gücünü artırmaq üçün beynəlxalq hüquqa “üz tutur”. Buna görə də konkret işin həlli üçün bu cür istinad elə bir həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

FƏSİL III. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS FORMALARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı beynəlxalq ticarətin milli səviyyədə tənzimlənməsi ilə yanaşı, son illərdə bu sahədə dövlətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif formalarının yaranması ilə müşayiət olunur. Bu tendensiya bir neçə səbəblərlə şərtlənir:

- təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin dərinləşməsi;
- dünya əmtəə, xidmət, istehsal amilləri bazarlarının genişlənməsi;
- transmilli şirkətlərin inkişafı;
- çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların yaranması.

Nəticədə bir ölkənin tənzimləmə tədbirləri digər dövlətlərin iqtisadiyyatına birbaşa təsir göstərir ki, bu dövlətlər də öz növbəsində istehsalçıları və istehlakçıları müdafiə etmək üçün cavab tədbirləri görürlər. Bu tənzimlənmənin dövlətlərarası səviyyədə həyata keçirilməsi zəruriliyini ortaya çıxarır.

Ticarətin dövlətlərarası tənzimlənməsi aşağıdakı əsaslarda həyata keçirilə bilər:

- ikitərəfli müqavilələr;
- regional təşkilatlar çərçivəsində imzalanan regional xarakterli çoxtərəfli müqavilələr;
- global təşkilatlar tərəfindən dövriyyəyə daxil edilən global xarakterli çoxtərəfli konvensiyalar.

Dövlətlər arasında ikitərəfli əsasda qurulan ticarət münasibətləri ticarət müqavilələri və sazişlərinin köməyi ilə tənzimlənir ki, onlar da ölkələr arasında icraedici hakimiyyət (hökumətlər arasında) səviyyəsində bağlanır və qanunverici hakimiyyət (parlament) tərəfindən təsdiq edilir. İkitərəfli ticarətin prinsiplərini və rejimini müəyyən edən bu cür müqavilələr və sazişlər adətən 5-10 il müddətinə imzalanır və dövri olaraq onlara yenidən baxılır və müddətləri uzadılır.

Beynəlxalq ticarətin dövlətlərarası tənzimlənməsinin ikinci əsasda

aparılmasından danışıarkən ilk növbədə gömrük birliklərini qeyd etmək lazımdır. Hazırda dünya üzrə sayı 20-ni keçən gömrük birlikləri hüquqi baxımdan iki və ya daha artıq dövlətin bağladığı sazişdir. Bu sazişə görə, birliyə daxil olan dövlətlər bir-birlərinə və üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid tarif siyasəti həyata keçirirlər. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən gömrük birlikləri vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da həmin məkanın daxilində gömrük sərhədlərinin ləğv edilməsi deməkdir.

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi ilə məşğul olan təşkilatları özünün məstəbına və profilinə görə şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

1) ümumilikdə beynəlxalq ticarətin müxtəlif problemləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar;

2) bir və ya bir neçə əlaqəli əmtəələrlə və xidmətlərlə ticarətin tənzimlənməsi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar.

Birinci qrupa QATT/ÜTT, YUNKTAD, YUNSİTRAL, Beynəlxalq Ticarət Palatası daxildir.

Əmtəələrlə, o cümlədən xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində aparıcı rol Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) məxsusdur. Bu təşkilatın formalaşmasına qədər uzun bir təkamül yolu keçilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Uruqvay raundunun ən əsas nəticəsi ÜTT-nin yaradılması oldu. 1995-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan bu təşkilat sadəcə QATT-ın davamı deyil. Əksinə o QATT-dan köklü surətdə fərqlənir.

Hazırda ÜTT-yə 145-dən yuxarı ölkə üzvdür və 30 yaxın ölkə, o cümlədən Azərbaycan bu təşkilatda müşahidəçi statusuna malikdir. Eyni zamanda bir neçə beynəlxalq təşkilat da ÜTT-də müşahidəçi statusuna malikdir.

ÜTT-nin məqsədi beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması və onun möhkəm əsaslarının yaradılması və beləliklə də, iqtisadi inkişafın, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin artırılmasıdır. Bu məqsədə üzv-ölkələr arasında ticarətə aid olan saziş və qaydaların işlənməsi və tətbiq edilməsi, həmçinin beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasına yönəldilmiş danışıqların həyata keçirilməsi yolu ilə çatılır.

Beynəlxalq ticarətin və ticarət siyasətinin tənzimlənməsi sahəsində ÜTT-nin

gözlədiyi iki əsas fundamental prinsip vardır:

- ticarətdə ayrı-seçkiliyə yol verməmək;
- bazarlara daxil olmanı təmin etmək.

Ticarətdə ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipi daha əlverişli şərait rejiminin (ölkə ÜTT-nin bütün üzv-ölkələri üçün eyni ticarət şəraiti yaradır) və milli rejiminin (bu rejimə görə idxal olunan əmtəələrə münasibətdə daxili bazarlarda ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir) tətbiq edilməsi vasitəsilə reallaşdırılır. Bazarlara daxil olma isə yuxarıda adıçəkilən rejimlərin tətbiq edilməsi ilə yanaşı, həmçinin kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması vasitəsilə təmin edilir.

ÜTT-nin funksiyaları təşkilatın yaradılması haqqında qəbul olunmuş sazişin III maddəsində göstərilir:

- ÜTT-nin hüquqi əsasını təşkil edən çoxtərəfli ticarət sazişlərinin qəbul olunmasına və imzalanan çoxtərəfli ticarət sazişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət;
- ÜTT-nin üzv-ölkələri arasında ticarət danışıqlarının təşkil edilməsi və onların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- ÜTT-nin üzv-ölkələrinin həyata keçirdikləri ticarət siyasətinin müşahidəsi;
- digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- yeni üzvlərin qəbulu;
- üzv-ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həllinə köməklik;

beynəlxalq ticarətin və ticarət siyasətinin mexanizmlərindən istifadə və inkişaf məsələləri üzrə informasiyaların yığılması, öyrənilməsi və təqdim edilməsi. ÜTT-nin təşkilati strukturu ÜTT-nin yaradılması haqqında sazişin IV maddəsi ilə müəyyən edilib.

ÜTT-nin ali orqanı Nazirlər Konfransıdır ki, bu da ən azı iki ildə bir dəfə keçirilməlidir. Konfrans ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında sazişdə və çoxtərəfli ticarət sazişlərində müəyyən edilmiş proseduraları əldə rəhbər tutaraq çoxtərəfli ticarət sazişlərinə aid istənilən məsələlər üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. İndiyə qədər dörd belə konfrans keçirilib (1996-cı ilin dekabrında Sinqapurda, 1998-ci ilin mayında Cenevrədə, 1999-cu ilin dekabrında Sietldə, 2001-ci ilin noyabrında Dohada).

ÜTT-nin cari işlərinin yerinə yetirilməsinə üzv-ölkələrin nümayəndələrindən təşkil edilmiş Baş Şura cavabdehdir. Baş Şuranın funksiyalarına sazişlərin və nazirlərin qəbul etdikləri qərarların yerinə yetirilməsinin müntəzəm şəkildə müşahidə olunması, mübahisələrin həll edilməsi və ticarət siyasətinin dövrü olaraq icmalını həyata keçirmək daxildir.

Bu funksiyaların həyata keçirilməsində Baş Şuraya 3 ixtisaslaşdırılmış şura kömək edir: əmtəələrlə ticarət üzrə şura, intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri üzrə şura, xidmətlərlə ticarət üzrə şura. Bu şuralar uyğun sahələrdə çoxtərəfli ticarət sazişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər.

Əmtəələrlə ticarət üzrə şura ÜTT və QATT 1994 sazişlərinin prinsiplərinin həyata keçirilməsinə nəzarət edən 14 komitənin işinə rəhbərlik edir. Xidmətlərlə ticarət üzrə şuranın tərkibinə isə iki komitə daxildir. Eyni zamanda Baş Şuraya 4 komitə və 2 xüsusi orqan tabedir.

ÜTT-nin icraçı orqanı isə Katiblik sayılır. Katibliyə Nazirlər Konfransı tərəfindən təyin edilən baş direktor rəhbərlik edir. Katibliyin təxminən 500 nəfər əməkdaşı vardır. Katibliyin əsas vəzifəsi üzv ölkələrə çoxtərəfli ticarət danışıqlarının təşkil edilməsində köməklik göstərmək, ticarət siyasətini öyrənmək və ticarət mübahisələrinin həllində hüquqi məsləhətlər verməkdən ibarətdir. Katiblik eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım da göstərir.

ÜTT çərçivəsində imzalanan sazişlər demək olar ki, bütün beynəlxalq ticarət siyasəti sferasını və beynəlxalq kommersiya praktikasının əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir. Qeyd edək ki, ÜTT çərçivəsində xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli tənzimlənməsi “Xidmətlərlə ticarət üzrə baş saziş” (QATS) əsasında həyata keçirilir. QATS xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərini müəyyən etməklə, 3 əsas blokdan ibarətdir. Birinci blokda xidmətlərlə ticarət sahəsində üzv-ölkələrin qarşılıqlı öhdəlikləri müəyyən edilir. Sazişin ikinci və üçüncü blokları özlərində uyğun olaraq xidmət bazarlarına daxil olmaq üçün verilmiş ilkin qarşılıqlı güzəştlərin siyahısını və ayrı-ayrı xidmətlər sektorlarının (əsasən maliyyə və telekommunikasiya xidmətləri) xüsusi statusu haqqında əlavəni əks etdirirlər.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfrans (YUNKTAD) təşkilatı 1962-ci ildə

BMT-nin İqtisadi Şurasının qərarı ilə yaradılıb. Təşkilatın yaradılmasının beynəlxalq ticarətin və ticarət siyasətinin mexanizmlərindən istifadə və inkişaf məsələləri üzrə informasiyaların yığılması, öyrənilməsi və təqdim edilməsi. ÜTT-nin təşkilati strukturu ÜTT-nin yaradılması haqqında sazişin IV maddəsi ilə müəyyən edilib.

ÜTT-nin ali orqanı Nazirlər Konfransıdır ki, bu da ən azı iki ildə bir dəfə keçirilməlidir. Konfrans ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında sazişdə və çoxtərəfli ticarət sazişlərində müəyyən edilmiş proseduraları əldə rəhbər tutaraq çoxtərəfli ticarət sazişlərinə aid istənilən məsələlər üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. İndiyə qədər dörd belə konfrans keçirilib (1996-cı ilin dekabrında Sinqapurda, 1998-ci ilin mayında Cenevrədə, 1999-cu ilin dekabrında Sietldə, 2001-ci ilin noyabrında Dohada).

ÜTT-nin cari işlərinin yerinə yetirilməsinə üzv-ölkələrin nümayəndələrindən təşkil edilmiş Baş Şura cavabdehdir. Baş Şuranın funksiyalarına sazişlərin və nazirlərin qəbul etdikləri qərarların yerinə yetirilməsinin müntəzəm şəkildə müşahidə olunması, mübahisələrin həll edilməsi və ticarət siyasətinin dövrü olaraq icmalını həyata keçirmək daxildir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsində Baş Şuraya 3 ixtisaslaşdırılmış şura kömək edir: əmtəələrlə ticarət üzrə şura, intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri üzrə şura, xidmətlərlə ticarət üzrə şura. Bu şuralar uyğun sahələrdə çoxtərəfli ticarət sazişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər.

Əmtəələrlə ticarət üzrə şura ÜTT və QATT 1994 sazişlərinin prinsiplərinin həyata keçirilməsinə nəzarət edən 14 komitənin işinə rəhbərlik edir. Xidmətlərlə ticarət üzrə şuranın tərkibinə isə iki komitə daxildir. Eyni zamanda Baş Şuraya 4 komitə və 2 xüsusi orqan tabedir.

ÜTT-nin icraçı orqanı isə Katiblik sayılır. Katibliyə Nazirlər Konfransı tərəfindən təyin edilən baş direktor rəhbərlik edir. Katibliyin təxminən 500 nəfər əməkdaşı vardır. Katibliyin əsas vəzifəsi üzv ölkələrə çoxtərəfli ticarət danışıqlarının təşkil edilməsində köməklik göstərmək, ticarət siyasətini öyrənmək və ticarət mübahisələrinin həllində hüquqi məsləhətlər verməkdən ibarətdir. Katiblik eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım da göstərir.

ÜTT çərçivəsində imzalanan sazişlər demək olar ki, bütün beynəlxalq ticarət

siyasəti sferasını və beynəlxalq kommertiya praktikasının əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir.

Qeyd edək ki, ÜTT çərçivəsində xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli tənzimlənməsi “Xidmətlərlə ticarət üzrə baş saziş” (QATS) əsasında həyata keçirilir. QATS xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərini müəyyən etməklə, 3 əsas blokdan ibarətdir. Birinci blokda xidmətlərlə ticarət sahəsində üzv-ölkələrin qarşılıqlı öhdəlikləri müəyyən edilir. Sazişin ikinci və üçüncü blokları özlərində uyğun olaraq xidmət bazarlarına daxil olmaq üçün verilmiş ilkin qarşılıqlı güzəştlərin siyahısını və ayrı-ayrı xidmətlər sektorlarının (əsasən maliyyə və telekommunikasiya xidmətləri) xüsusi statusu haqqında əlavəni əks etdirirlər.

Ümumilikdə komissiya əsasən əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısı, beynəlxalq ödəmələr, beynəlxalq ticarət arbitrajı və dəniz yük daşımaları üzrə beynəlxalq qanunvericilik sahələri üzrə müxtəlif hüquq normalarının hazırlanması ilə məşğul olur. Beynəlxalq Ticarət Palatası (BTP) 1922-ci ildə yaradılıb və ümumilikdə yardımçı funksiyasını yerinə yetirir. O beynəlxalq kommertiya terminləri üzrə təlimatlar (“INCOTERMS”) dərc edir, beynəlxalq ticarətin qaydalarını, ənənələrini, normalarını yayır və müxtəlif ölkələrin tacirləri və sahibkarları, həmçinin onların ticarət-sənaye palataları arasında əlaqələrinin qurulmasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirir. Bir sıra əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində ixtisaslaşan ikinci qrup təşkilatlara aşağıdakılar aiddir:

- Neft ixrac edən Ölkələrin Təşkilatı (OPEK);
- Dəmir filizi ixrac edən Ölkələrin Assosiasiyası (APEF);
- Mis ixrac edən Ölkələrin Təşkilatı (CIPEK);
- Avropa daş kömür və polad Təşkilatı;
- Kakao istehsalçılarının Alyansı;
- Banan ixrac edən Ölkələrin Birliyi;
- Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı;
- Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı;
- Ümumdünya Turizm Təşkilatı.

Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyət əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin

daha yüksək artım dinamikasının təmin edilməsi üçün səy göstərir və bu sahədən alınan mənfəətin bütün ölkələr üçün maksimumlaşdırılmasına çalışır.

İstər-istəməz belə bir sual yaranır ki, AR-in Dünya Ticarət Təşkilatında üzvlüyü onun iqtisadiyyatına hansı üstünlük vermiş olacaq? Bəlkə də kifayət qədər təbii (enerji) resusları olan ölkənin əsasən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin institusional mexanizmi kimi fəaliyyət göstərən və açıq rəqabəti təşviq edən təşkilata üzvlüyünə zərurət yoxdur. Şübhəsiz ki, hal-hazırda AR-in ixrac etdiyi əsas məhsullar üçün hər hansı bir Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük zərurəti duyulmur. Lakin milli təhlükəsizlik baxımından AR-in həmişəlik, əsasən təbii resuslar ixrac edəcəyinə ümid bəsləmək yolverilməzdir. Bunun üçün milli sənaye, kənd təsərrüfatının inkişafı stimullaşdırılmalıdır. Müvafiq olaraq qanunvericilik təminatı həll edilməlidir.

Üzvlük ilə əlaqədar mürəkkəb siyasi-hüquqi faktorlar sırasında AR-in Dünya Ticarət Təşkilatında iştirakında şübhə doğurmayan və mübahisə edilməyən müəyyən üstünlükləri vardır.

Daxil olduğdan sonra AR beynəlxalq-iqtisadi birliyin tam hüquqlu üzvü olacaq, AR-in siyasi-iqtisadi mövqeyi möhkəmlənəcəkdir. Xarici iqtisadi mübahisələrin iqtisadi-hüquqi sistemi, inzibati tənzimləmə beynəlxalq səviyyəyə qaldırılacaq. Dünya Ticarət Təşkilatı üzvünün beynəlxalq ticarətə, xüsusilə də, xarici investisiyanın və xüsusi mülkiyyətin qorunması sferasında beynəlxalq hüquq normalarını tam şəkildə tanınması və tətbiq edilməsi AR-in də qeyri-neft sektorunun zərurət duyduğu investisiya qoyuluşunu sirtimullaşdıracaq.

AR-in Dünya Ticarət Təşkilatında üzvlüyü onun veynəlxalq hüquq subyektliliyinin möhkəmləndirilməsinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə etməsinə yönəlməklə onun məhsullarının siyasi motivlərlə bu və ya digər dövlətdə standartlara uyğun olub-olmaması və bu yönümlü digər qeyri-tarif maneələrinin, ayrı-seçkiliyin istisna edilməsini təmin etməlidir.

Üzvlük iqtisadi zəmində yaranan mübahisələrin həllinə dair Dünya Ticarət Təşkilatının qayda və mexanizmindən istifadə etməklə yanaşı, həm də Təşkilat çərçivəsində çoxtərəfli ticarət sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində və aparılan müzakirələrdə iştirak etmək imkanı verəcək. Ölkədə tətbiq olunan standartlar, o

cümlədən, istehlakçıların hüquqlarının qorunması üzrə normalar beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılacaqdır. Əmtəə nişanlarının, müəllif hüquqlarının qorunması bütün ölkələr tərəfindən qəbul olunmuş qaydalar əsasında həyata keçiriləcəkdir.

Dünya Ticarət Təşkilatının şəffaflıq prinsipinə uyğun olaraq bütün növ qanunsuz inhisarçılığın, korrupsiyanın, çirkli pulların reallaşdırılması mexanizmlərinin, kölgə iqtisadiyyatının ləğv edilməsilə gələcəkdə cəmiyyətin tam demokratikləşməsinə, eləcə də, istehlakçıların seçim hüququnun təmin edilməsinə gətirib çıxaracaq. Şübhəsiz ki, bu zaman milli bazarın, işçi qüvvəsinin qorunması istiqamətində tədbirlər həlledici əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Dünya Ticarət Təşkilatında yeni üzvlər üçün nəzərdə tutulan əksər öhdəliklər də kifayət qədər istisna və qeyd-şərtlərlə tətbiq edilir. Keçid iqtisadiyyatında olan bir qrup ölkələr üçün bu qeyd-şərtlər gömrük rüsumlarını qaldırmağa, bir sıra qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin tətbiqinə imkan verməklə, eyni zamanda proteksionizm, kvotalaşdırma və lisenziyalaşdırmadan istifadəni qadağan etmir, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin isə subsidiyalaşdırılmasına icazə verilir ki, nəticə etibarı ilə bu da milli bazarın müdafiəsi üçün mexanizmlər kimi istifadə edilə bilər.

Mübahisələrin tənzimlənməsi sistemindən istifadə etmək imkanı beynəlxalq ticarətdə iştirak edən bütün ölkələr üçün potensial üstünlüklərdən biridir. Qeyd olunanlarla yanaşı Dünya Ticarət Təşkilatında meydana çıxma biləcək problemlərin həlli istiqamətində Təşkilatın hüququnda mübahisələrin həlli, gömrük tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi, dempinq, subsidiya və d. bu yönümlü məsələlərin həlli üzrə peşakar kadr hazırlığı təmin edilməlidir.

3.2 Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi təminatının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətlə bağlı qanunvericiliyi 1992-ci ildə təqdim edilməyə başladı və ilk öncə ölkədən malların ixracını tənzimləmək məqsədini daşıyırdı. Ticarətin tənzimlənməsində növbəti mərhələ 1994-cü ildə

başlamışdır. Bu mərhələdə hökumət xarici ticarətə aid bütün məsələləri əhatə edən daha ətraflı qaydaları təqdim etməyə çalışırdı.

Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin müvəqqəti qaydaları haqqında” 62 nömrəli, 15 fevral 1994-cü il tarixli Qərarı idxal və ixrac kvotaları və lisenziyalaşdırmasını, xarici ticarətdə hesablaşma qaydalarını və bəzi digər məsələləri əhatə etmişdir. Qısa bir müddətdən sonra, 2 iyun 1994-cü il tarixində bu qaydalar daha ətraflı yanaşma ilə fərqlənən Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında” 222 nömrəli Qərarı ilə əvəz olunmuşdu. 222 nömrəli Qərar tərəfindən təsdiqlənən xarici ticarətin təşkili haqqında qaydalarda aşağıdakı məsələlər əks olunmuşdur: ixracın müxtəlif növləri (dövlət sifarişi ilə malların ixracı, əmtəə birjalarında satış yolu ilə ixrac, kreditə ixrac, təkrar ixrac, konsiqnasiya yolu ilə ixrac, barter əməliyyatları, müvəqqəti ixrac, sərhədyanı ticarət, kooperasiya əsasında ixrac, kompensasiya əsasında ixrac) və ixracın aparılması qaydaları, idxalın növləri (Respublika Vahid Valyuta Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən idxal əməliyyatları, hüquqi şəxslərin öz vəsaitləri hesabına aparılan idxal əməliyyatları, konsiqnasiya ticarəti yolu ilə idxal) və idxalın aparılması qaydaları, xarici ticarətdə hesablaşmaların aparılması qaydaları və gömrük orqanlarına təqdim edilməsi tələb olunan sənədlər.

222 nömrəli Qərar 15 noyabr 1995-ci il tarixdə Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” 247 nömrəli Qərarı ilə əvəzlənmişdir. 247 nömrəli Qərarın adından göründüyü kimi, onun məqsədi xarici ticarəti bir qədər sərbəstləşdirməkdən ibarət idi. Nazirlər Kabinetinin 247 nömrəli Qərarı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında Əsasnamədə artıq dövlət sifarişi ilə malların ixracı ixracın növləri sırasında göstərilməmişdir. İdxal növlərinin siyahısı da yenilənmişdir: dövlət büdcəsi və kreditlər hesabına idxal, sifarişçinin xammalı əsasında idxal, konsiqnasiya əsasında idxal, rezidentlərin öz vəsaitləri hesabına idxal.

1996-cı ildən etibarən xarici ticarətin tənzimlənməsi AR Prezidentin Fərmanları əsasında aparılır. Lakin bu ticarətin tənzimlənməsinə yanaşma eyni olaraq qalmışdı və bu Fərmanlarla təsdiqlənən xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydalarında

eyni məsələlər əks olunub. İdxal və ixrac əməliyyatlarının təsnifatı da demək olar ki, eynidir. Fərqlər yalnız xarici ticarətdə hesablaşmalar və məhdudiyyətlər məsələlərində mövcuddur. Bu məsələlərdə dəyişikliklər baş verməsi yeni normativ-hüquqi aktların qəbuluna ehtiyac duyururdu. Məhz buna görə də bir il ərzində bir-birini əvəzləyən üç Fərman qəbul edilmişdir. Yəni də qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişikliklər ümumiyyətlə xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini liberallaşdırırdı.

Hazırda bir sıra dəyişikliklərlə AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 609 nömrəli, 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı qüvvədədir. Həmin Fərmanla təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları xarici ticarət əməliyyatlarını dörd növə bölür: ixrac əməliyyatları (respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı, kreditə ixrac əməliyyatları, təkrar ixrac (reeksport) əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları, müvəqqəti ixrac əməliyyatları), idxal əməliyyatları (rezidentlərin öz vəsaitləri hesabına idxal), digər idxal-ixrac əməliyyatları (AR Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan ixrac-idخال əməliyyatları, müvafiq dövlət orqanlarından rəy və lisenziya alınmaqla aparılan idxal-ixrac əməliyyatları, barter əməliyyatları, kooperasiya əməliyyatları və sərhədyanı ticarətlər) və Dövlətlərarası Sazişlərə əsasən ticarət əməliyyatları.

609 nömrəli Fərmanın bəzi müddəaları digər bölmələrdə daha ətraflı müzakirə ediləcək. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xarici ticarəti tənzimləyən ümumi qanunun olmaması bir sıra problemlər yaradır. Bu baxımdan xarici ticarəti tənzimləyən qanunun olması və ondan irəli gələn məsələlərin Prezident tərəfindən qəbul edilən normativ sənədlərlə tənzimlənməsi məqsədəuyğun olardı.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin oynadığı mühüm rola uyğun olaraq bu sferanın hüquqi tənzimlənməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dünya ölkələri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra qanun və normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra dünyanın ən aparıcı iqtisadiyyatlarına malik ölkələri ilə strateji

məqsədli hüquqi baza yaradılmışdır. Azərbaycanın xarici ölkələrlə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərini və xarici ticarətini qarşılıqlı səmərəli əsasda tənzimləyən aşağıdakı qanunları sadalamaq olar:

- “Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Müqavilənin və Protokolun təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 25.06.1996;

- “Azərbaycan Respublikası və Niderland Krallığı arasında hava daşımaları haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 08.10.1996;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 15.11.1996;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 06.06.1997;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qırğızıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.06.1997;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.06.1997;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Polşa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 13.02.1998;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 17.02.1998;

- “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında sərmayə qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi

haqqında” müqavilənin və ona əlavənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 14.04.1998;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Fransa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 27.11.1998;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.12.1998;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avstriya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 24.10.2000;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.07.2002;

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında "Vətəndaşların vizasız gediş-gəlişi haqqında" AR Qanunu - 02.07.2002;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Misir Ərəb Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 13.05.2003

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rumıniya Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 05.12.2003;

- "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında 2004-2006-cı illər üçün humanitar sahədə əməkdaşlıq Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 06.04.2004;

- "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Niderland Krallığının Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında" Sazişin və həmin Sazişə Əlavənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.09.2004;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Ukrayna vətəndaşlarının və

Ukrayna ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.09.2004;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belçika-Lüksemburq İqtisadi İttifaqı arasında sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.10.2004;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.10.2004;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.03.2005;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında” 1997-ci il 3 iyul tarixli Sazişə Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 05.04.2005;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.05.2005;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Latviya Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında " Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu- 01.03.2006;

- “Azərbaycan Respublikası və Koreya Respublikası arasında münasibətlərin və əməkdaşlığın prinsipləri haqqında” Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 20.10.2006;

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Koreya Respublikası Hökuməti arasında hava əlaqələri haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 20.10.2006;

- «2007-2009-cu illər üzrə humanitar sahədə Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında əməkdaşlıq Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Litva Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyanatının təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Litva Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Haşimilər Krallığı Hökuməti arasında iqtisadi və texniki əməkdaşlıq üzrə" Sazişin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- 279-IIIQ Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Haşimilər Krallığı Hökuməti arasında Ticarət Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İordaniya Haşimilər Krallığı Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rumıniya Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında" 1995-ci il iyulun 2-də Buxarest şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi barədə" Əlavə Protokolun təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rumıniya Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" 2002-ci il oktyabrın 29-da Bakı şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi barədə" Əlavə Protokolun təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Federal Şurası arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Federal Şurası arasında Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Konfederasiyası Hökuməti arasında texniki, maliyyə və humanitar əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İsveçrə Federal Şurası arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- Azərbaycan Respublikası və Ukrayna arasında Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Ukraynanın Nazirlər Kabineti arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Ukrayna Xarici İşlər Nazirliyi arasında diplomatik əməkdaşların hazırlanması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu -10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında iqtisadi, ticarət və texniki əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu -10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qətər Dövləti Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 19.10.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında maliyyə əməkdaşlığı haqqında" Sazişin (AzDRES-İmişli elektrik veriliş xəttinin tikintisi, 2005-ci il üzrə xüsusi öhdəlik) təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 07.12.2007;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Koreya Respublikası Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında" Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İndoneziya Respublikası Hökuməti arasında diplomatik və xidməti pasportlara malik vətəndaşların vizasız gediş-gəlişi haqqında" sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma və akkreditasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası və Ukrayna arasında dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında" Bəyannamənin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında texniki əməkdaşlıq haqqında" Sazişin (2006-2007-ci illər üzrə) təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 28.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Meksika Birləşmiş Ştatları hökuməti arasında diplomatik pasporta malik vətəndaşların vizadan azad olunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Slovakiya Respublikası hökuməti arasında gömrük məsələləri üzrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikası və Niderland Krallığı arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və

vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında” Konvensiyanın və ona dair Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 16.12.2008;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə tədbirlər və kombinə edilmiş daşımalarda inkişafı haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 16.12.2008;

- “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi arasında Anlaşma Memorandumu”nun təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu 03.04.2009;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında hava əlaqəsi haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 03.04.2009;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 03.04.2009.

Bütün bu sadalanan ikitərəfli əlaqələri tənzimləyən qanunlardan başqa beynəlxalq iqtisadi münasibətləri ümumi əsasda tənzimləyən digər normativ aktlar da mövcuddur ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- “Azərbaycan Respublikasında idxal – ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 mart 1993 – cü il;

- “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğvi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 iyun 1995;

- “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 20 iyun 1995-ci il;

- “Azərbaycan Respublikasının ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 16 iyun 1997-ci il;

- “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 24 iyun 1997 – ci il;

- “Avropa Birliyi ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət və ticarət ilə əlaqədar məsələlər haqqında aralıq sazişinin və ona əlavə olunan Azərbaycan Respublikasının keçmiş SSRİ Respublikalarına verdiyi üstünlüklərin indikativ siyahısı haqqında sazişlər, inzibati orqanlar arasında gömrük məsələləri üzrə qarşılıqlı köməklik haqqında protokol və yekun aktının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 17 fevral 1998-ci ;

- “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 22 aprel 1998-ci;

- «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 11 dekabr 1998;

- “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 6 iyun 2000-ci il;

- “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 12 aprel 2001-ci il ;

- “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 oktyabr 2004-cü il;

Respublikada xarici investorların maraqlarının və həmçinin yerli sahibkarların müdafiəsi üçün aşağıdakı aktları misal göstərmək olar:

- «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, 15.01.92;

- «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu, 7 aprel 1992-ci il;

- Azərbaycan Respublikası xarici investisiyalar agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 27 mart 2000-ci il;

- "Xarici ticarət arbitrajı haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulmaq barədə" Azərbaycan Respublikası Qanunu, 13 may 1996-cı il.

Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən "açıq qapı" siyasəti həyata keçirilir. Hazırda Azərbaycan Hökuməti ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir.

İnvestorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılması "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları və bir sıra normativ sənədlərlə tənzimlənir. Xarici investorlar özəlləşdirmədə iştirak edə bilirlər. Özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün özəlləşdirmə çekləri dövrüyyədə olan zaman xarici investorlar özəlləşdirmə opsiyonunu əldə etməlidirlər.

3.3 Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət və investisiya əlaqələrinin müasir vəziyyəti və inkişafının prioritet istiqamətləri

Beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyasının sürətləndirilməsinin əsas şərtidir. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində iş əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı dönüş aparmaq mümkün deyildir. Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələrdən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, iqtisadiyyatın yüksək maddi-texniki bazaya malik olması, əmək bölgüsü və

kooperasiyasının geniş vüsət alması və s. milli iqtisadiyatımızın beynəlxalq əməkdaşlıqda mövqeyinin daha da artmasına obyektiv zərurət yaradır. 1995-ci ildən etibarən hökumət tərəfindən xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən ciddi tədbirlər nəticəsində sonrakı illərdə xaric ticarət dövriyyəsinin həcmnin artması müşahidə edilməkdədir.

Keçmiş SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi hər bir respublikanın xarici ticarət əlaqələri mərkəzi hökumət tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan ötən onilliklər ərzində nəinki xarici ölkələrlə, hətta ittifaq üzrə müttəfiqlərlə belə mal dövriyyəsi və onun strukturunu müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək hüququndan məhrum idi. Ölkənin sözün əsl mənasında xarici iqtisadi fəaliyyəti dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi vaxtdan, 1991-ci ildən başlayır. 80-ci illərin sonlarında Azərbaycanın keçmiş SSRİ respublikaları ilə ticarət əlaqələrində ÜDM-in 16%-i qədər müsbət saldo, digər ölkələrlə ticarətdə isə ÜDM-in 7%-i qədər mənfi saldo mövcud idi. Bu dövrdə Azərbaycandan keçmiş SSRİ respublikalarına ixrac edilən məhsulların 95%-i neft məhsulları, dəzgahlar, toxuculuq malları və şərab idi. Həmin ölkələrdən isə əsasən xam neft, sənaye üçün xammal və materiallar, yeyinti məhsulları idxal olunurdu.

Dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra Azərbaycan xarici əlaqələrini sərbəst müəyyən etmək və tənzimləmək imkanı qazanmışdır. Əvvəllər ittifaq tabeliyində olan və onun mənafeələrinə uyğun qurulmuş əlaqələr ölkəmizin daxili potensialı hesabına inkişaf etdirilmiş və bir çox ölkələrlə bu istiqamətdə əməkdaşlığın təməli qoyulmuşdur. Zəngin təbii ehtiyatlarını və mövcud sənaye potensialını bu məqsədlə istifadə edən Azərbaycan ötən 15-20 il ərzində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi siyasətini artıq özü müəyyən etməyə başlamışdır. Ölkəmizin Asiya və Avropanın kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yer Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın Avropa Birliyi və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının istər həcminə, istərsə də əmtəə strukturuna görə ticarət əlaqələri genişlənir. Bu isə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə (xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrlə) iqtisadi əlaqələrinin ikitərəfli əsasda inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. MDB daxili inteqrasiyanın dərinləşməsinin

perspektivsizliyi, digər ölkələrlə yanaşı Azərbaycanı da AB-yə doğru istiqamətlənməyə məcbur edib. Azərbaycanla AB-nin iqtisadi əlaqələrinin inkişaf perspektivlərinə gəldikdə isə burada ilk növbədə AB-nin Azərbaycanı bazar iqtisadiyyatlı ölkə kimi tanımasına nail olmaq lazımdır. Belə olan halda Azərbaycanın AB ilə əlaqələrinin yeni mərhələsinə qədəm qoyula bilər. əşməsi bu siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə müsbət təsirini göstərmişdir. Respublikamızın 1995-2014-cü illərdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası Cədvəl 3.1-dəki kimi olmuşdur.

Cədvəl 3.1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət
əlaqələrinin dinamikası

(mln. ABŞ dolları)

Ölkələr və ölkə qrupları		1995	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014-də 1995-ə nəzərən artım
Dünya ölkələri ilə cəmi xarici ticarət	Ticarət dövriyyəsi	1304,9	2917,3	8558,4	11638,9	11771,7	54926,0	20824,5	27960,8	21,4 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	91,2	148,4	120,0	136,0	101,1	466,6	37,9	134,3	-
	İdxal	667,7	1172,1	4211,2	5266,7	5713,5	7170,0	6123,1	6600,6	9,9 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	85,8	113,1	119,8	125,1	108,5	125,5	85,4	107,8	-
	İxrac	637,2	1745,2	4347,2	6372,2	6058,2	47756,0	14701,4	21360,2	33,5 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	97,6	187,7	120,2	146,6	95,1	788,3	30,8	145,3	-
	Saldo	-30,5	573,1	136,0	1105,5	344,7	40586,0	8578,3	14 759,6	-
MDB ölkələri ilə xarici ticarət	Ticarət dövriyyəsi	513	610,7	2354,9	2693,4	3004,8	3959,6	2963,0	4035,0	7,9 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	-	113,9	129,8	114,4	99,2	131,8	74,8	136,2	-
	İdxal	228,3	375,5	1449,5	2049,0	1902,3	2340,4	1827,0	2051,1	9,0 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	-	115,4	120,7	141,4	90,7	123,0	78,1	112,3	-
	İxrac	284,7	235,2	905,4	644,4	1102,5	1619,2	1136,0	1983,9	7,0 dəfə
	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	-	111,4	147,4	71,2	118,6	146,9	70,2	174,6	-
	Saldo	56,4	-140,3	-455,9	-1404,6	-799,8	-721,2	-691,0	-67,2	-

AB-nin bizim üçün əhəmiyyətinə gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar. Əvvəla, təhlükəsizliyimiz üçün uzunmüddətli təminat almış olarıq. İkincisi, bu iqtisadi inkişafımıza yeni bir təkan verəcək. 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə idxal 25,1%, ixrac 46,6%, ümumi ticarət dövriyyəsi isə 36,0% artmışdır. Belə ki,

2012-ci ildə idxal 5 milyard 266 milyon ABŞ dolları, ixrac 6 milyard 372 milyon ABŞ dolları, saldo isə müsbət 1 milyard 105 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Cədvəl 3.1-dən aydın olur ki, 2014-cü ildə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 20824,5 mln. \$ olmuşdur. Bunun 6123.1 mln.\$ idxal, 14701,4 mln.\$ ixrac təşkil etmişdir. Bunun da ən çox hissəsi bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin payına düşmüşdür (12276,5 mln.\$ ticarət dövriyyəsi, burdan 2276,90 mln.\$ idxal, 9999,7 mln.\$ ixrac). Ən az isə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin payına düşmüşdür (ticarət dövriyyəsi 654,3 mln.\$, idxal 62,8 mln.\$, 591,5 mln.\$ ixrac). Aparılan təhlillər göstərmişdir ki, bu il ərzində Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsi əvvəlki ilə nəzərən 7 milyard dollardan da çox artmış və 28 milyarda yaxın, daha doğrusu 27960 milyon dollar təşkil etmişdir ki, bu artımın da demək olar ki, çox böyük əksəriyyəti ixracın payına düşmüş, ixrac əvvəlki ilə nəzərən 14701 milyon dollardan 21360 milyon dollara qədər artmışdır. Təbii ki, 2014-cü ildə ölkənin ticarət saldosu da böyük fərqlə artmış və müsbət 14759 milyon dollar təşkil etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə AB və İƏİT ölkələrinə ixrac olunan məhsulların əmtəə strukturunun əksər hissəsini neft və neft məhsulları da daxil olmaqla mineral məhsullar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı ixracın əmtəə strukturunda kimya sənayesi məhsulları və polimer materiallar, həmçinin az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış əsasən neft-qaz hasilatı sənayesi üçün nəzərdə tutulmuş məmulatlar da qismən yer tutmuşdur. İdxalda isə əsas yeri ərzaq məhsulları, maşın-mexanizm və elektrotexniki avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, cihaz və aparatlar bir sözlə emal sənayesinin elm tutumlu hazır məhsulları tutmuşdur. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 11 mlrd. 828 mln. 707 min ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1 mlrd. 670 mln. 927 min ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 10 mlrd. 157 mln. 780 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət saldosu müsbət 8 mlrd. 486 mln. 853 min ABŞ dolları olmuşdur. 2013-cü illə müqayisədə, 2014-cü ildə Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi 46,9%, o cümlədən ixrac 58,3%, idxal isə 2,2% artmışdır. 2014-cü ildə Avropa Birliyi ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 42,36%, o cümlədən

idxalda 25,32%, ixracda isə 47,63 % təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 4034,58 mln. ABŞ dolları o cümlədən idxalın həcmi 2050,73 mln. ABŞ dolları ixracın həcmi 1983,85 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2014-cü ildə MDB dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 14,45%, o cümlədən idxalda 31,07%, ixracda isə 9,3% təşkil etmişdir, 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə MDB dövlətləri ilə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 36,11%, o cümlədən idxal 12,26%, ixrac isə 74,41% artmışdır.

Cədvəl 3.2

2014-cü ildə Azərbaycanın regional qurumlar və ölkə qrupları ilə əmtəə dövriyyəsinin göstəriciləri

(min ABŞ dollar)

Ölkə qruplarının adı	Xarici ticarət dövriyyəsi	Idxal	Ixrac	Ticarət balansı
Cəmi	27 924.1	6 599.3	21 324.8	14 725.5
Keçid dövrünün iqtisadiyyatlı ölkələri	5 295.8	2 106.9	3 188.9	1 082.0
MDB ölkələri	4 034.8	2 050.9	1 983.9	-67.0
Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri	1 261.0	56.0	1 205.0	1 149.0
Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr	16 127.3	2 245.9	13 881.4	11 635.5
Qərbi Avropa ölkələri	12 032.5	1 778.2	10 254.3	8 476.1
o cümlədən:				
Avropa Birliyi	11 828.8	1 671.0	10 157.8	8 486.8
Qərbi Avropanın digər ölkələri	203.7	107.2	96.5	-10.7
Bazar iqtisadiyyatında inkişaf etmiş digər ölkələr	4 094.8	467.7	3 627.1	3 159.4
İnkişaf edən ölkələr	6 501.0	2 246.5	4 254.5	2 008.0
Keçid iqtisadiyyatlı və mərkəzləşmiş planlı iqtisadiyyatı olan ölkələr	927.7	588.3	339.4	-248.9
İnkişaf edən digər ölkələr	5 573.3	1 658.2	3 915.1	2 256.9

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, Azərbaycan Respublikasının GUAM dövlətləri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 821,23 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 521,44

mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 1 299,79 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 778,35 mln. ABŞ dolları olmuşdur. GUAM dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 6,52%, o cümlədən idxalda 7,9%, ixracda isə 6,1% təşkil etmişdir. GUAM dövlətləri ilə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 57,37% artmış, o cümlədən ixrac 2,23 dəfə çox olmuş, idxal isə 9,23% azalmışdır.

Cədvəl 3.3

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsində
xüsusi çəkisi yüksək olan ölkələr

İxracda			İdxalda		
Milyon ABŞ dolları ilə		Faizlə	Milyon ABŞ dolları ilə		Faizlə
İtaliya	7 097,22	33,28	Rusiya	1144,86	17,35
Fransa	1 856,52	8,71	Türkiyə	771,19	11,69
İsrail	1 744,82	8,18	Almaniya	607,18	9,20
ABŞ	1 538,58	7,21	Çin	587,19	8,90
Ukrayna	888,64	4,17	Ukrayna	465,45	7,05
Xorvatiya	787,17	3,69	Böyük Britaniya	302,75	4,59
İndoneziya	782,16	3,67	Qazaxıstan	293,43	4,45
Rusiya	773,53	3,63	ABŞ	206,27	3,13
Malayziya	740,78	3,47	Sinqapur	173,89	2,63
Sinqapur	510,88	2,40	Braziliya	161,62	2,45
Digər	4 604,48	21,59	Digər	1 885,52	28,57
Cəmi	21 324,78	100,00	Cəmi	6 599,35	100,00

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 918,39 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1 144,86 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 773,53 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2010-cu ildə Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 6,87%, o cümlədən idxalda 17,35%, ixracda isə 3,63% təşkil etmişdir. 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə, 2010-cu ildə Rusiya Federasiyası ilə xarici ticarət dövriyyəsi 5,5%, o cümlədən ixrac 3,63%, idxal isə 6,8% artmışdır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 7 215,44 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 118,21

mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 7 097,23 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 6 979,02 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2010-cu ildə İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 25,84%, o cümlədən idxalda 1,79%, ixracda isə 33,28% təşkil etmişdir. 2009-cu illə müqayisədə, 2010-cu ildə İtaliya Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsi 84,25%, o cümlədən ixrac 87,34% artmış, idxal isə 7,46% azalmışdır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Fransa Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 992,63 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 136,11 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 1 856,52 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 1 720,41 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə Fransa Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 7,14%, o cümlədən idxalda 2,06%, ixracda isə 8,71% təşkil etmişdir. 2013-cü illə müqayisədə, 2014-cü ildə Fransa Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsi 35,71%, o cümlədən ixrac 40% artmış, idxal isə 4,29% azalmışdır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 942,08 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 771,19 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 170,89 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Türkiyə Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 3,37%, o cümlədən idxalda 11,69%, ixracda isə 0,8% olmuşdur. 2013-cü illə müqayisədə, 2010-cu ildə ixrac 58,79% artmışdır.

Respublika ixracının əmtəə stukturunu müqayisə etsək görürük ki, 2014-cü ildə əvvəlki illərə nəzərən çay, bitki yağları, hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar, marqarin, şəkər, meyvə və tərəvəz konservləri və meyvə və tərəvəz şirələri, tütün, emal olunmamış qoyun və quzu dəriləri, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar, toxuculuq materiallarından qablaşdırma üçün kisə və paketlər, qara metallardan yarımfabrikatlar və qara metallardan qazıma boruları ixracı artmışdır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 617,09 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 607,18 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 9,91 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Almaniya Federativ Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici

ticarət dövriyyəsinə payı 2,21%, o cümlədən idxalda 9,20%, ixracda isə 0,05% təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.4

Azərbaycan Respublikasının 2009-2014-cü illərdə idxalının quruluşu
(Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə)

(min ABŞ dolları)

Məhsul bölmələri	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi	1665484	3515930	5266743,7	7166577.1	6123110.5	6600611.6
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	34330.5	38203.7	41207,0	51521.8	65727.5	86215.9
Bitki mənşəli məhsullar	106080.2	231958.9	201665,8	519547.2	313928.2	437424.0
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	13690.5	30614.9	40655,7	73519.5	72446.6	93706.1
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	84003.6	113815	273233,4	485963.2	519619.3	616372.1
Mineral məhsullar, mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları	324671	507145.9	779758,1	336807.4	172194.4	208159.5
Kimya sənaye məhsulları	83037.3	132976.7	249167,9	437607.7	402386.8	437889.4
Plastik kütlələr (plastmass), kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	39585.6	88366.4	134489,9	240399.5	169660.1	225455.2
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	34132.1	42678.3	80510,6	131827.2	129149.8	127093.3
Toxuculuq materialları və məmulatları	27254.6	56868.5	64191,6	59279.2	52851.5	61035.3
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	281039.6	611221.9	615572,2	764236.2	663728.3	925168.1
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	395888.8	1084560.8	1546351,9	2207794.2	2132293.7	1903199.7
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	123522.9	242014.6	877820,4	1216292.6	776714.9	796946.3
Optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar, saatlar, musiqi alətləri	28837.5	72456.8	115654,6	230085.5	216092.5	174679.8
Müxtəlif sənaye malları	23573.2	151546.5	86661,3	108968.2	68505.7	94249.8

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının idxalının 28,8 faizini maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar və aparatura, 14,1 faizini az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 12,1 faizini quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat vasitələri, 9,3 faizini hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə və tütün, qalan hissəni isə digər kateqoriyalara aid mallar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ixracının əmtəə strukturunun 94,2 faizini mineral məhsullar (bunun da əksər hissəsini mineral yanacaq, neft

və neft emalı məhsulları təşkil edir), 1,0 faizini hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə və tütün, 0,9 faizini bitki mənşəli məhsullar, 0,6 faizini az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 0,8 faizini quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat vasitələri, 0,2 faizini kimya sənaye məhsulları, 0,9 faizini heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar, 0,4 faizini plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.5

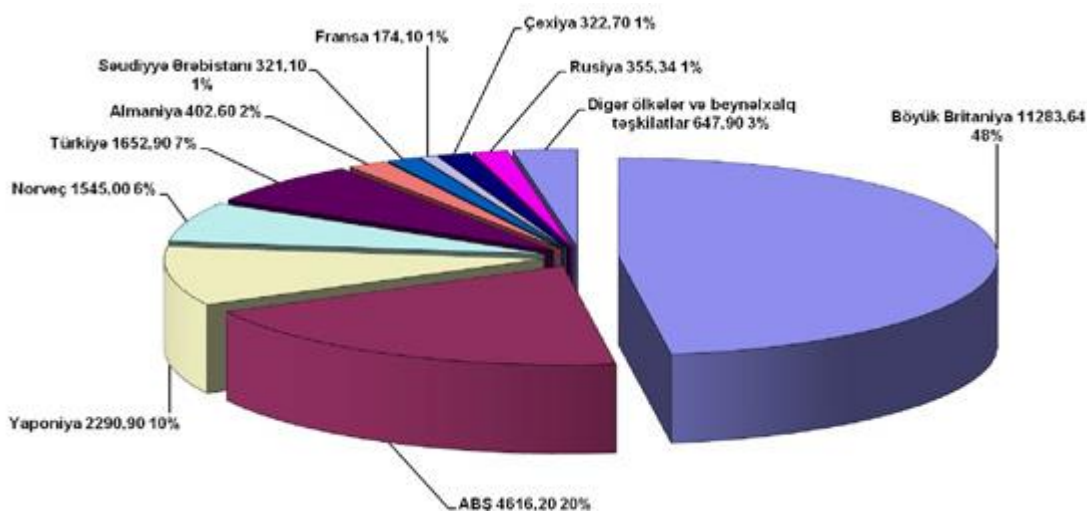
Azərbaycan Respublikasının 2009-2014-cü illərdə ixracının quruluşu
(Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə)

(min ABŞ dolları)

Məhsul bölmələri	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi	2167399.7	3615435.1	6372165.0	47756246.3	14701358.8	21360210.2
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	160.7	1268.9	647.8	1223.0	665.8	547.3
Bitki mənşəli məhsullar	35555.4	72115.1	156295.1	252106.9	227607.9	190337.2
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	4264.2	48256.4	63369.7	123422.2	128867.5	188255.5
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	27686.2	34374.4	101742.1	156236.7	170431.2	214202.9
Mineral məhsullar, mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları	1927734.4	2973690.9	5392663	46369752.4	13644201.8	20119943.9
Kimya sənaye məhsulları	35734.6	76952	193023.4	107627.3	33714.6	47886.7
Plastik kütlələr (plastmass), kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	23091.9	67352.4	100563.8	123781.2	60850.4	84664.1
Toxuculuq materialları və məmulatları	26862.7	48216.4	60951.3	44019.7	45448.0	42785.2
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	21572.3	97118.6	149642.3	363556.4	121201.9	126221.4
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	29396.9	20390.4	37144.2	46186.8	29599.2	38585.9
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	5350	143953.7	84780.4	130472.8	171387.7	181123.2
Müxtəlif sənaye malları	351.9	2764.3	5759.1	9632.2	6745.1	4611.7

Bugün Azərbaycan Respublikası xarici investisiyaların ölkəyə intensiv axımını təmin edəcək əlverişli mühitə və cəlbedici şəraitə malikdir. Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində təkə sənaye potensialının deyil, eləcə də bazarın tələblərinə uyğun olaraq buraxılan məhsulun çeşidinin yenilənməsinə, ilkin xammalın emalından

mərhələlərlə yarımfabrikatların və aralıq məhsulların, sonda isə son hazır məhsulun istehsalına keçidin qurulması olduqca zəruridir və bu istiqamətdə tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsinin törədəcəyi fəsadların ağır olacağı proqnozlaşdırıla bilər. Məhz elə bu baxımdan, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən investisiyaların əhəmiyyəti sonrakı sosial – iqtisadi inkişafı şərtləndirir və yatırılan investisiyaların artan həcmi iqtisadiyyatın bütün sferalarının inkişafında multiplikativ təsir effektinə malik olmuş olur. 2014-cü ildə xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 2406,5 mln. manat təşkil edərək əvvəlki ilin müvafiq dövründəkindən 46,3 % çox olmuşdur.

Diaqram 3.1. 2006-2014-cü illərdə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyalar (mln. manatla)

Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən il ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyanın 2279,7 mln. manatı (94,8 %) Böyük Britaniya, ABŞ, Çexiya, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Koreya və Fransa investorlarına məxsusdur. Azərbaycanda xarici investisiyanın cəlb olunması üçün potensial sahələr aşağıdakılardır:

Kimya, metallurgiya və energetika sənayeləri üzrə - nisbətən az enerji və su tutumlu yerli istehlak və ixrac yönümlü polimer materialların istehsalı; yerli istehlak və ixrac yönümlü qara metallurgiya məhsullarının istehsalı; əlvan metal və qırıntılarından yerli istehlak və ixrac yönümlü son məhsul istehsalı (alüminium

oksidləri və emal olunmuş alüminium, mis, qızıl, gümüş, platin və s.); parfumeriya məhsullarının istehsalı; poliüretan məhsullarının istehsalı; alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən enerji istehsalında istifadə olunan müxtəlif növ avadanlıqların istehsalı; bərk məişət tullantılarının təkrar emalı müəssisələri; energetika avadanlıqlarının istehsalı; plastik qab istehsalı; kommunal təsərrüfat avadanlıqlarının istehsalı.

Maşınqayırma sənayesi və tikinti materiallarının istehsalı üzrə - mövcud maşınqayırma müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə müasir texnologiyalar və müvafiq nou-hauya malik xarici investorların cəlb edilməsi; dəmir yolu və metropolitəndə istifadə olunan vaqon, lokomotiv, eskalatorlar üçün ehtiyat hissələrinin hazırlanması və təmiri müəssisələri; avtomobil nəqliyyat üçün ehtiyat hissələrinin hazırlanması və təmiri müəssisələri; inşaat materiallarının istehsalı; tibbi cihazlar və avadanlıqların istehsalı; məişət texnikasının istehsalı.

Yeyinti və yüngül sənaye üzrə - pambıq və pambıq məhsullarının emalı; yun emalı; gön-dəri emalı; baramaçılıq təsərrüfatlarının yaradılması; yerli xammala əsaslanan toxuculuq və tikiş məhsullarının istehsalı: əl ilə toxunan xalçalar; yüksək keyfiyyətli ayaqqabı istehsalı; ağac emalı və mebel istehsalı; tarixi-mədəni, milli-tətbiqi sənətkarlıq məhsullarının istehsalı (milli suvenirilər, hədiyyələr, mis qablar və s.); məhsulların qablaşdırılması üçün tara və avadanlıqlar istehsalı; ərzaq məhsullarının istehsalı; kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı.

Aqrar sahə üzrə - kənd təsərrüfatı məhsullarının uzunmüddətli saxlanması məqsədilə regionlarda soyuducu kameralar, anbarlar, elevatorlar və s. ilə bağlı layihələr; kənd təsərrüfatı texnikası və ehtiyat hissələrinin, gübrələrin və bitki mühafizəsi vasitələrinin, baytarlıq preparatlarının istehsalı; heyvandarlıq və quşçuluq sənayesinin tələbatını təmin etmək üçün müasir tipli yem emalı müəssisələrinin tikintisi və məhsul istehsalı; un dəyirmanlarının tikintisi; pambıqçılıq; üzümçülük, meyvəçilik; tütünçülük; şəkər çuğunduru; taxılçılıq; toxumçuluq, tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması; tərəvəzçilik və bostançılıq; çayçılıq; yağlı bitkilər, zeytunçuluq, günəbaxan; ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı; intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının yaradılması; cins heyvanların yetişdirilməsi üzrə

təsərrüfatlar; quşçuluq, damazlıq quşçuluq; arıçılıq; balıqçılıq; damazlıq və südlük istiqamətli iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması.

İKT sahəsi - milli telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşla xarici investorların cəlb edilməsi; İKT məhsullarının istehsalı; rəqəmsal yayımverici və qəbuledici avadanlıqların istehsalı; kompüter texnologiyaları; elm və texnologiyaya əsaslanan informasiya sahələri.

Turizm sahəsi - dağ idman növlərinin inkişafı; kurort-sanatoriya, turist-baza kompleksləri; müalicəvi turizm istirahət mərkəzləri; regionlarda mehmanxanalar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın müasir dünya ilə ağır şərtlər altında gedən integrasiyasının bütün istiqamətləri yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılıb öyrənilməsi bu gün Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində hər bir müstəqil dövlətin tərəqqisi onun beynəlxalq birlik və təşkilatlarla, xüsusilə də region ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərini necə qura bilməsindən, bilavasitə asılıdır. Müasir şəraitdə dünya təsərrüfatının və milli iqtisadiyyatların formalaşmasında iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin həyata keçirdikləri xarici iqtisadi fəaliyyətin rolu və əhəmiyyəti get-gedə artır. BƏB-in dərinləşməsi və inkişafı hər bir ölkənin təbii və iqtisadi resuslarından səmərəli istifadə etməklə, ölkələrarası istehsal əlaqələrini təmin edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində integrasiya proseslərinin dərinləşməsi, ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılılığı dərəcəsinin artması nəticəsi olaraq nəinki beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yeni formalarının inkişafına, həmçinin onların hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi məsələlər üzrə əməkdaşlığa dair meydana gələn yeni hüquqi norma və institutlar nəinki əvvəl mövcud olan hüquq sahələrinə zəruri əlavələr etmiş, həmçinin yeni sahələrin meydana gəlməsinə səbəb olmaqdadır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi dövlətlərarası münasibətlərə və ayrı – ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətlərə təsiri özündə əks etdirir. Dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə çərçivəsində beynəlxalq hüquqi normalarla, münasibətlərin ikinci qrupu isə milli – hüquqi tənzimlənmə çərçivəsində milli – hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənir.

Bu gün beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə subyektlərin ölkələrarası xarici iqtisadi fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyinin artırılması məsələsi öz aktuallığı ilə dayanır. Hüquqi tənzimlənmə mexanizminin səmərəliliyi kimi onun qarşısında dayanan məqsəd ilə hüquqi tənzimlənmənin nəticəsi arasında nisbət və əlaqə nəzərdə tutulur.

Hal – hazırda dünya ölkələri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli əsasda iqtisadi – ticarət əlaqələrinin səmərəli əsasda inkişaf etdirilməsi istiqamətində işlər Azərbaycanın dövlət siyasətinə uyğun aparılır. Azərbaycan müstəqillik əldə etməsindən qısa müddət keçməsinə baxmayaraq dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə aparılan məqsədyönlü xarici iqtisadi siyasət nəticəsində sürətlə inteqrasiya etməkdədir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra son illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində qanunvericiliyinin formalaşması istiqamətində atılmış ciddi addımlar və həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri xarici ölkələrlə müxtəlif istiqamətli əməkdaşlığın genişlənməsinə imkan vermiş və regional, həmçinin beynəlxalq iqtisadi qurumlarla əlaqələrin daha da güclənməsinə şərait yaratmışdır. İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin həyata keçirdikləri xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra zəruri əhəmiyyətə malik qanun və normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, ölkədə bazar münasibətlərinə keçid üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən iqtisadi islahatların kompleks şəkildə və sistemativ həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu proses lap əvvəldən bu gün də daxil olmaqla beynəlxalq maliyyə institutları – Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində aparılır. Artıq Azərbaycanın ÜTT-yə üzv qəbul edilməsi üçün danışıqların son mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur.

İşin yazılmasının və tədqiqatın aparılmasının sonunda Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin və onun hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri vermək istərdik:

1. İnkişafın obyektiv çətinliklərinə baxmayaraq Azərbaycanın müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətləri dünya təsərrüfat əlaqələrində daha aktiv iştiraka, demokratik və ədalətli əsasda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin reallaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yenidənqurulması, yeni hüquqi dünya düzəninə yaranması proseslərində iştiraka olan böyük istəyi ilə xarakterizə olunur. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni beynəlxalq iqtisadi düzənin təmin

edilməsinin həyatı şərtlərindən biri olan dövlətin milli qanunvericiliyinin beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğunlaşdırılması olduqca zəruridir.

2. Azərbaycanın milli hüquq sistemi müasir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında ölkənin və ölkənin iqtisadi subyektlərinin xarici ölkələrlə, beynəlxalq təşkilatlarla və digər təsərrüfatçılıq subyektləri ilə iqtisadi əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi prosesində beynəlxalq hüququn müsbət tendensiyalarından aktiv yararlanmalı, həmçinin milli hüquqi tənzimlənmə çərçivəsində müasir dünya ölkələrinin müvafiq qanunvericiliklərinin pozitiv tərəflərini özündə əks etdirməlidir.

3. Dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi göstərir ki, optimal iqtisadi əlaqələr istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm vasitələrdən biridir. Bu üstünlük və vasitələrdən iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək üçün tam istifadə edilməlidir.

4. Respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirilməli və milli iqtisadi inkişaf strategiyası ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini yüksəltmək, onu beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa daxil olması üçün əsas amillərdən biridir;

5. Azərbaycan hal hazırda BƏB-nə və dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiya edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatının tələblərindən irəli gəlir və iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynayır. Məhz bu cəhətdən ixracın təkmilləşdirilməsi üçün mövcud hüquqi baza daim təkmilləşdirilməli, dövrün reallıqlarını əks etdirən dinamik hüquqi mexanizm işlənib hazırlanmalı, orada ixrac sahələri, onların stimullaşdırılması istiqamətləri və onların prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir.;

6. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə vergi sistemində (mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və s.) və digər tənzimləmə metodlarında aparılmalıdır;

7. Gömrük – tarif tənzimlənməsi sferasında son illər aparılan önəmli islahatlara baxmayaraq bu sferanın fəaliyyətinin daim səmərəliləşdirilməsi istiqamətində və milli maraqlara cavab verən səviyyədə ölkənin dünya təsərrüfatı

əlaqələrinə səmərəli inteqrasiyasını təmin etməsi istiqamətində hüquqi islahatlarının və tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində işlər davam etdirilməlidir. Yerli istehsalçıların maraqları və istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılması nəzərə alınmaqla gömrük rüsumlarının dərəcələrinin çevik tənzimlənməsi davam etdirilməlidir.

8. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətləri, həmçinin xarici ticarət əlaqələri ilbəl genişlənərək ÜDM-da xüsusi çəkisini artırmaqdadır. Bu artımın idxalın həcmnin artması hesabına deyil, ixracın həcmnin və əsasən də qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının həcmnin artması hesabına baş verməsi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- idxalı əvəz edən və ixrac orientasiyalı sahələrin kompleks inkişafı;
- ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün ilk növbədə onun strukturunda hazır məhsulun xüsusi çəkisi artırılmalıdır;
- ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün qanunvericilikdə müəyyin dəyişikliklər edilməli və bunlar əsasən tənzimləmə metodlarına və vergi sisteminə aid olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Hacıyev Ş.H., Bayramov Ə.İ., Beynəlxalq iqtisadiyyat. Metodiki göstəricilər, Bakı 2000
2. Ə. Ə. Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya. Bakı - 1997
3. K. F. Heydərov, C. Q. Həsənov - Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfatı sistemində. Bakı – 1998;
4. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı – 2005.
5. M. Məmmədov, E. İbadov. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı – 2008.
6. R. T. Həsənov. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı – 2009.
7. Əfsər Sadıqov. Beynəlxalq İqtisadi Hüquq. Bakı. 2008
8. Ayaz Orucov, Cəlil Kərimov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı 2008
9. Şamil Qafarov. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. – Bakı: BDU, 1999;
10. Z. Ə. Səmədzadə. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı. Bakı – 1991;
11. Ç.M. Abbasov – “ Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı 2002;
12. A. Ş. Şəkərəliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998;
13. C. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı – 2000;
14. A. Ş. Şəkərəliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998;
15. Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “ İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı-2002
16. Şəkərəliyev A.Ş.«Keçid iqtisadiyyatı və dövlət.» Bakı-2000;
17. D. Ə. Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı – 1998;
18. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс (Академический курс): Учебник. - М.: Волтерс Клувер 2004

19. Кузьмин Э.Л. Международное экономическое право. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.
20. Лукашук И.И. Глобализация, общество, право, XXI в. М., 2002.
21. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. – М.: Издательство «Спарк», 1997. – с. 59.
22. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Волтерс Клувер, 2005
23. Октай Эфендиев, Этибар Алиев. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Баку - 2007
24. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. - М.: Междунар. отношения, 2003
25. Шумилов В. М. Международное экономическое право. Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 2003.
26. Шумилов В. М. Международное экономическое право в контексте глобализации мировой экономики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва 2001.
27. Dinh N. Q., Droit international public, Paris, 1999
28. А. П. Киреев Международная экономика. Москва – 2002;
29. М. Портер. Международная конкуренция. Пер. с англ. М.: Междун. отношения, 1993;
30. Ламакин В.К. Мировая экономика, Москва., 1998;
31. Е. Ф. Авдокушин Международные экономические отношения. Москва – 2001;
32. В. Е. Рыбалкин, Ю. А. Щербанин, Л. В. Балдин и др. Международные экономические отношения. Москва - 2001;
33. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. - М.: Волтерс Клувер 2004;
34. Октай Эфендиев, Этибар Алиев. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Баку – 2007;

Normativ-hüquqi aktlar

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995)
2. «Gömrük tarifi haqqında» qanun, Bakı - 20 iyun 1995;
3. «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi» Qanun, Bakı-1997;
4. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» Hüquq ədəbiyyatı, Bakı2003;
5. «Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (1992-ci il dəyişiklərlə1996-cı il);
6. «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 mart 1993-cü il;
7. «Valyuta tənzihi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 oktyabr 1994-cü il;
8. «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 24 iyun 1997-ci il;
9. «İxrac nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 oktyabr 2004-cü il;
10. «Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı;

İnternet resursları

1. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadiyyat Nazirliyinin web saytı;
2. <http://www.nba.az> – AR Mərkəzi Bankının rəsmi web ünvanı;
3. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin web ünvanı;
4. <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi;
5. <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi;
6. <http://www.world-bank.org> – Dünya Bankı;
7. <http://www.wto.org> – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı;
8. <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu;
9. <http://www.imf.org> – Beynəlxalq Valyuta fondu.

АННОТАЦИЯ

В магистерской диссертации отмечается что, международное экономическое право можно определить как отрасль международного публичного права, которая представляет собой совокупность принципов и норм, регулирующих экономические отношения между государствами и другими субъектами международного права. Предмет международного экономического право – международные экономические многосторонние и двусторонние отношения между государствами, а также другими субъектами международного публичного права. С точки зрения выработки норм МЭП особо важное значение имеет заключение многосторонних договоров. Примерами универсальных международных экономических договоров являются Генеральное соглашение по тарифам и торговле 1947 года. Однако, несмотря на значение многосторонних связей, в своей подавляющей части сотрудничество в экономической сфере осуществляется на основе двусторонних договоров. Среди международных договоров, регулирующих двусторонние экономические отношения следует выделить договоры общего, рамочного политического характера, в частности договоры о дружбе и взаимной помощи. В них закрепляются обязательства по расширению экономического сотрудничества, по содействию заключению коммерческих сделок и т.п. Но наиболее существенное значение для формирования норм международного экономического права имеют некоторые специальные виды международных договоров. К ним относятся торговые договоры, которые могут именоваться также договорами о торговле и мореплавании и т.п. Немалое число рекомендаций по вопросам экономического сотрудничества принимается органами ООН, а также организациями, входящими в систему ООН (ЮНКТАД, ЮНИДО и др.).

В диссертации также отмечается, что после обретения независимости Азербайджанская Республика, особенно в последние годы сделала значительные шаги в направлении формирования законодательства в сфере внешнеэкономической деятельности, осуществляемых для обеспечения расширения сотрудничества с зарубежными государствами, а также сделала огромный вклад в укрепление отношений с международными экономическими организациями. Регулирование внешнеэкономической деятельности осуществляется путём принятия ряда важных законов и нормативно-правовых документов, необходимых для правовой базы сотрудничества страны с зарубежными государствами. С 1995 года Азербайджанская Республика начала осуществления системных и комплексных экономических реформ. Этот процесс проводится и сегодня, в том числе и с международными финансовыми институтами как - Международный Валютный Фонд, Всемирный Банк, Европейский Банк Реконструкции и Развития, Всемирная Торговая Организация, а также осуществляется реформы в тесном сотрудничестве с Всемирной Таможенной Организацией и другие.

ANNOTATION

In the master's thesis says that international economic law can be defined as a branch of public international law, which is a set of principles and norms governing economic relations between states and other subjects of international law. The subject of international economic law - the international economic and bilateral relations between states, as well as other subjects of public international law. In terms of production standards IEP is particularly important conclusion of multilateral treaties. Examples of universal international economic agreements are the General Agreement on Tariffs and Trade 1947. However, despite the importance of multilateral relations, in their overwhelming majority of the cooperation in the economic sphere is based on bilateral agreements. Among the international agreements regulating bilateral economic relations should be allocated contracts in common political framework, in particular the agreements on friendship and mutual assistance. Along with the main political parties have obligations secured commitments to improve economic cooperation, to facilitate the conclusion of commercial transactions, etc. But the most essential for the formation of international economic law have some special types of international agreements. These include trade agreements, which may be cited as treaties of commerce and navigation, etc. A considerable number of recommendations on economic cooperation was adopted by UN bodies and organizations within the UN system (UNCTAD, UNIDO, etc.). The decisions of these organizations and their bodies are not legally binding, but are recommendatory.

The thesis also notes that after independence the Republic of Azerbaijan, especially in recent years has made significant steps towards the formation of legislation in the sphere of foreign economic activities undertaken to ensure greater cooperation with foreign countries, and has made a huge contribution to the strengthening of relations with international economic organizations. The regulation of foreign economic activity of economic entities is carried out by a number of important laws and legal documents needed for the legal framework of cooperation with foreign countries. Since 1995, the Republic of Azerbaijan started the implementation of systemic and comprehensive economic reforms. This process is carried out today, including the international financial institutions such as - The International Monetary Fund, World Bank, European Bank for Reconstruction and Development, the World Trade Organization, as well as the reforms carried out in close collaboration with the World Customs Organization and others.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və onun hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq həyatda müstəsna rolu vardır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, bağlanan bütün beynəlxalq müqavilələrin və fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyəti dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir. XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi, yəni çoxtərəfli mexanizmlər və ya razılaşıdırılmış hərəkətlər vasitəsilə bütövlükdə sistemin və ya onun az və ya çox iri altsistemlərinin idarəedilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Makrosəviyyədə problemlərin obyektiv həlli ya çoxtərəfli (universal), ya da üstmilli tənzimlənmə mexanizmlərinin olmasını tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər iki hüquqi sistemin tənzimlənmə obyektini kimi çıxış edir. Bunlardan biri dövlətlərin daxili hüququ, digəri isə beynəlxalq iqtisadi hüquqdur. Daxili hüquqda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fərdi hüquqi və publik-hüquqi sahələrin (məsələn, mülki hüquq, inzibati hüquq) vasitəsilə tənzimlənilir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq isə publik şəxslər (dövlətlər, dövlətlərarası təşkilatlar) arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Dissertasiya tədqiqatının obyektini milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərlə təmas nöqtəsini formalaşdıran beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının müasir vəziyyəti və onuna bağlı digər proseslərdir. Tədqiqatın predmeti dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və bununla bağlı yeni tendensiyalar, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin reallaşdırılması prosesində hüquqi mexanizmin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçıların və ekspertlərin araşdırmalarından, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Dövlət Gömrük Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir. İşin nəzəri – metodoloji bazasını

beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq iqtisadi hüquq və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi haqqında alimlərin tədqiqatları, elmi yanaşmalar və konseptual aparat, müasir iqtisadiyyatda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı dövlət siyasəti, onun hüquqi təminatı ilə bağlı yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əldə etdikləri nəticələr, beynəlxalq təşkilatların aparıcı mütəxəssislərinin tədqiqatları təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəslində beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mahiyyəti açılmış və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təminində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin rolu geniş izah edilmiş, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstmilli tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və alətləri göstərilmiş, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsinin formalaşması, təkamülü və müasir sistemi geniş tədqiq edilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq hüququn obyektinə kimi araşdırılmış, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təşkilati-hüquqi əsaslarının əsas prinsipləri və normaları təhlil edilmiş, beynəlxalq iqtisadi hüququn dövlətdaxili hüquq ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmış, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbələri təhlil edilmiş və bu mənbələrdən dövlətlərarası müqavilələr və onların növləri geniş araşdırılmışdır. Dissertasiyanın üçüncü fəslində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından beynəlxalq ticarət münasibətlərinin və xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsi və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri və ikitərəfli investisiya müqavilələrinin mahiyyəti geniş araşdırılmış, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti və inkişafının prioritet istiqamətləri təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi təminatının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kompleks tədqiq edilmişdir.